

poetik

udgives af Munksgaards Forlag for "poetik, selskab for æstetik og litteraturvidenskab".

Redaktion

Per Aage Brandt, Anker Gemzøe (Rud. Wulffsgade 8^a th, 8000 Århus),
Torben Kragh Grodal, Jørgen Holmgård, Peter Madsen, Ralf Pittelkow,
Viggo Røder.

Tilknyttet redaktionen

Atle Kittang (Romansk Institut, HF-bygget, Sydnesplassen, 5000 Bergen),
Carsten Thau.

Redaktionens adresse

poetik, Institut for almindelig litteraturvidenskab, Dyrkøb 3, 1166
København K.

poetik udkommer med 4 hæfter pr. årgang. Pris i lossalg kr. 17,25 pr.
hæfte + forsendelse kr. 1,15, abonnement for 4. årgang kr. 46,— +
forsendelse kr. 4,60, kan tegnes hos Deres boghandler eller ved direkte
henvendelse til Munksgaards Forlag, Nørre Sogade 35, 1370 København K.
Betaling pr. check eller ved giro 16 20 50. Ved girering bedes anført
"Abonnement Poetik". Enkelte hæfter kan bestilles på samme måde.

INDHOLD

Samfundskritik eller sjælepleje, Jørgen Holmgård & Ralf Pittelkow . . .	1
Tematisk tekstanalyse, Torben Kragh Grodal	40
Reklame og mening, Nils Lykke Knudsen	57
Om økonomiens teori og teoriens økonomi, Ole Andkjær Olsen	72

Tryk: JSN-offset, København

Jørgen Holmgård & Ralf Pittelkow:

Samfundskritik eller sjælepleje?

— Aage Henriksen og "Fiskerne"

Emnet

Aage Henriksens skrifter er fænomener, der som regel fremkalder andet end ligegyldighed, når litteraturfolk bliver konfronteret med dem. Og det sker ikke så sjældent, for på trods af deres "åndelige" karakter støder de frem med hårdtslående materiel kraft: hans bøger lanceres af landets mest effektive reklame- og salgsapparat på det litterære område. Det er forhold, som vel at mærke ikke skal udsættes for en moralsk kritik, men som det er relevant at pege på i forbindelse med en undersøgelse af disse tekster samfundsmæssige betydning.

Når man tager i betragtning, at der vitterlig er foregået en del i retning af en kritisk bevidstgørelse blandt dem, der beskæftiger sig med litteratur som fag, kan man undre sig over, hvor lidt denne kritiske bevidsthed tilsyneladende har omfattet Aage Henriksen. Den kritiske holdning er almindelig, men som regel nøjes den med at begrunde sig på en *mistanke* om karakteren af det, der er på færde i teksterne. Analysen er ligeså sjælden som den er ønskelig (1). Dette forekommer at være de specifikke omstændigheder, som det følgende skrives ind i.

Vi starter med nogle principielle overvejelser, som bestemte træk ved Aage Henriksens tekster giver anledning til. For ikke alene at tage udgangspunkt i det principielle foretages derefter en punktanalyse, hvis resultat bliver et ikke-principielt argument for vores videre fremgangsmåde.

Den består herefter i en analyse af et afgrænset tekstafsnit i Aage Henriksens nyeste bog *Gottisk tid*. Analysen tager sigte på at afdække den betydningsstrukturerende der foregår i teksten og at fastholde den i dens samfundsmæssige betydning. Anderledes sagt: vi vil prøve nøjere at undersøge, hvad det egentlig er Aage Henriksen siger om det emne han behandler, in casu Hans Kirks *Fiskerne*. Der indgår i dette afsnit en mere generel karakteristik af tænkningens modellerne i Aage Henriksens beskrivelse. Det er meningen i dette afsnit at begrænse perspektivet til selve disse modeller uden at tage stilling til i hvor høj grad Aage Henriksens beskrivelse af *Fiskerne* kan siges at være dækkende.

Overledningen til en undersøgelse af dette spørgsmål bliver en udredning af to centrale problemfelter: monologismen og naturbegrebet. Endelig foretager vi en analyse af *Fiskerne* for på baggrund af den at komme frem til en karakteristik af Aage Henriksens beskrivelse, ikke alene hvad angår

de implicerede forestillingskomplekser, men også hvad angår dens kvalitet som beskrivelse af *Fiskerne*.

Erkendelsesmodellen

Som generelt problem i forbindelse med Aage Henriksen står man over for, at han ret konsekvent undlader at oplyse om den præcise oprindelse og beskaffenhed af det begrebsapparat han anvender. Selv om der tilsyneladende ikke er tale om et beskrivelsessystem, som er definabelt og sammenhængende (og hvad man ellers i forskellige videnskabsteorier opstiller som krav), så aftegner der sig alligevel i hans tekster et begrebsapparat, som i forhold til emnet principielt har samme status som et 'videnskabeligt' beskrivelsessystem. Forskellen er blot den væsentlige, at det involverede begrebskompleks først lader sig explicitere gennem analyse. Derfor er det naturligvis ikke mindre virksomt, snarere tværtimod. I hvert fald hvad angår den indoktrinerende effekt i retning af at få folk til at tage fat på litteraturen med de samme begreber. Uden nærmere undersøgelse bliver man simpelt hen ikke klar over, hvad det er man "lærer" af denne litteraturbehandling.

Imidlertid vil det være forkert og vildledende at stirre sig blind på, at Aage Henriksen er tilbageholdende med at fremlægge præmisserne og betingelserne for sin litteraturbeskrivelse. Selv om en praxis' forudsætninger bliver expliciteret i det omfang de er bevidste, fjerner dette ikke nødvendigheden af en ideologikritisk analyse. Den vil blot måtte sætte ind et andet sted. Om nødvendigheden og den generelle karakter af denne kritiske analyse, vil vi her nøjes med at henvise til den argumentation, der finder sted i andre tekster (2).

Der rejser sig et andet problem, som er aktuelt for enhver undersøgelse af et emne inden for den humanistiske videnskabelighed. For den sags skyld er problemet endnu mere generelt. Men ikke mindst i tilfældet Aage Henriksen har det karakter af et nødvendigt valg: skal man søge tilbage for at efterspore det anvendte begrebsapparat i dets historiske oprindelse, eller skal man analysere og kritisere det sådan som det fungerer i en foreliggende sammenhæng.

En begrebshistorisk undersøgelse af Aage Henriksens litterære konception vil først og fremmest støde på den nævnte vanskelighed, at han i høj grad sletter sine spor efter sig. Der er vage henvisninger især til Goethe, men derudover synes han tilbøjelig til uspecificeret at referere til "en stor human tradition" (Kritik 4, p. 84), for at tage en yndet formulering. Det bliver så opgaven at afsløre præcis hvilke filosofiske og kunstneriske forfatterskaber, der indgår i denne tradition, og hvilke bidrag de har ydet til den henriksenske tænkning. Der er ingen tvivl om, at man ender i 1800-tallets tyske åndshistorie og en herfra udgående tradition, men det vil

ganske givet indebære et detektivarbejde nøjere at kortlægge disse sammenhænge.

For at tage stilling til problemet kan det ud over disse "praktiske" vanskeligheder være oplysende at kaste et blik på en karakteristisk argumentation hos Aage Henriksen. Det hedder eksempelvis: "den totale motiveringssammenhæng kender enhver kun fra sig selv. Når det gælder andre, forstår ingen mere end han selv er" (Kritik 4, pp. 82–83). Meningen er, at læseren skal spørge sig selv, om det egentlig ikke forholder sig sådan. Hvis man ikke i forvejen har gjort sig forestillinger af erkendelses- og perceptionsteoretisk art, lyder det måske meget tilforladeligt. Og så er den pølse stoppet. Men hvis man nu ikke er interesseret i modstands- og bevidstløst at komme op at hænge på "den store humane traditions" loftsbjælker, må man fastholde, at citatet fremlægger en bestemt forestilling og ikke en kendsgerning. Der eksisterer ingen nødvendighed af at operere med, at den menneskelige erkendelse har den nævnte karakter. Der findes andre teorier, som kan begrundes med helt andre argumenter end den her manifesterede demagogi: Er det ikke sådan? Jo, sådan er det!

Som noget andet og vigtigere må man imidlertid pege på den pågældende forestillings helt utvetydigt konservative karakter og implikationer. "Om den erfarings- eller erkendelsesform, som her er beskrevet i grove træk, gælder det, at den er så upålidelig og risikabel, at man nok ville fraråde indførelsen af den, hvis det ikke var for sent. Men det er den, der bestemmer menneskers valg, deres personlige udvikling og deres forestillinger om omverdenen" (loc. cit., p. 83). Med udgangspunkt i postulatet om, at sådan erkender man faktisk, foretager Aage Henriksen det afgørende skridt at gå ind for denne tingenes (stadigvæk postuleret) givne tilstand, betingelsesløst og uden intentioner om at ændre den: "Man kan ikke sige, at man har fat i den tunge ende, når man tegner parti for de gamle fundamentale kulturtanker. Der findes slet ikke nogen anden ende, hvis man ikke intellektuelt vil befinde sig i en uafbrudt konflikt med de tanker, som leder en skridt for skridt dagen igennem" (loc. cit., p. 84).

Aage Henriksen gør denne erkendelsesmodel til sin egen i litteraturarbejdet. Han kommer hermed til at eksemplificere det forhold, at en reproduktion af 'den eksisterende erkendelsesform' nødvendigvis kun kan føre til en reproduktion af den eksisterende samfundsformation. I det omfang man begrænser sig til at tænke de herskende tanker og erkende de herskende erkendelser er man afskåret fra at overskride de herskende tilstande. — Vi er her ad hoc gået ud fra, at den nævnte erkendelsesform er den herskende. Det er sådan set ligegyldig om det er tilfældet eller ej (hvordan man så end vil afgøre det), idet hovedsagen er den udtalte vilje til at underkaste sig og reproducere noget herskende, blot fordi det hersker. Og det er en tankegang, som også i disse tider kan finde støtte og have sin virkning, uanset dens præcise historiske oprindelse.

Før der drages konklusioner fra det analyserede eksempel bør det nævnes, at den heri manifesterede opfattelse af erkendelsen indgår på en særdeles fundamental plads i Aage Henriksens begrebsbygning. Det er med den som argument han slår til lyd for "den gamle hierarkiske orden", som menneskers "drifter er sammenføjet i" (loc. cit., p. 82) og for den personlige udfoldelse "gennem voksende forståelse og befriende tilfredsstillelse, som man før i tiden kaldte dannelse" (loc. cit., p. 84).

Der har vist sig to væsentlige træk ved Aage Henriksens fremstilling af sin erkendelsesmodel. For det første, at den søger sin overbevisningskraft i en ateoretisk appel til en her-og-nu-reaktion hos læseren; ved at angle efter en ureflekteret sigen-ja afslører den sin demagogiske karakter. For det andet at selve modellen indebærer den rene reproduktion af de herskende forhold, snævert set af tænkningen, men i sine implikationer også af samfundstotaliteten.

Med denne karakter — en reaktionær tænkning i en demagogisk formidling — får teksten både aktualitet og slagkraft i den sammenhæng, den nu bliver læst i. Dette kan ikke undgå at få indvirkning på det ovenfor formulerede valg, man som undersøger står i. Derudover kommer der til den indledningsvis nævnte vanskelighed nødvendigheden af, at nå frem til beskrivelser, mens det beskrevne er virksomt, og mens det spiller en rolle.

Af disse grunde mener vi, at det er nødvendigt og forsvarligt i stedet for at gå på jagt efter de involverede forestillingers snævre oprindelse at analysere dem sådan som de manifesterer sig i den foreliggende tekst; og det vil sige sådan som de kan formodes at fungere med en bestemt virkning i en læsning, der ikke opretholder en kritisk distance til det læste. Hvis traditionens grænseløse behov for sikkerhed — en god borgerlig tilbøjelighed — stadig gør sig gældende, kan man trøste sig med, at teksten ikke er mere kompleks end at den lader sig beskrive med de redskaber, der står til rådighed.

"Norm og lov og type"

Aage Henriksens gennemgang af Hans Kirks *Fiskerne* (3) hører afgjort til de tekster, hvor hans begrebslighed markerer sig med en relativ tilbageholdenhed. Den kan måske oven i købet synes at være ganske tilforladelig. Det kan være en grund til at tage netop den op.

Der er en hel del afgørende forestillinger involveret allerede i gennemgangens indledende omtale af modsætningen mellem udviklingsroman og kollektivroman. Sidstnævnte får ros: "Det er kollektivromanens hæder og virkelighedstroskab, at dens udvælgelse og stilisering lægger sig om norm og lov og type, alt det som et utålmodigt hjerte stormer imod — indtil det efter sin himmelflugt atter bæres af det" (GT, p. 193). I et næsten forbløffende indbegreb finder vi her den grundlæggende model i Aage

Henriksens tænkning og litteraturbetragtning, og altså kollektivromanen beskrevet herudfra.

Modellen anerkender eksistensen af et modsætningsforhold mellem individet og en given samfundsindretning. Inden vi ser på, hvordan denne konflikt spænder af i Aage Henriksens fremlægning, er det værd at bemærke hans beskrivelse af dens to instanser, samfundet og individet. Om førstnævnte gælder det, at det bliver omtalt i den størst mulige vaghed og generalitet. I citatet hedder det "norm og lov og type", og forinden er det blevet kaldt "alt det bindende og massive", præciseret med opremsningen "Erhverv, ejendomsforhold, moral, hensyn til unge og gamle, til højre og venstre" (ibid.). Med sine undertoner af tidslig almengyldighed, tidløshed, ligner det samfundet i det bibelcitater, der følger kort efter: "de spæde børn og de får og køer, som giver die" (ibid.).

Den "tidløse", mytiske sprogføring har to konsekvenser. Den første tager sig måske kun ud som en bivirkning, men er det sikkert ikke: den respektfulde læser får indtryk af, at der her tales om evige, universelle forhold; og hvis det ikke direkte er evige sandheder, er det i hvert fald spørgsmål af en sådan dybde, vægt og alvor, at det ikke er rigtigt at forholde sig i andet end ydmyghed.

Den anden konsekvens er selve den fortrængning af de konkrete samfundsforhold, der ligger i de helt vage og upræcise formuleringer. Der bliver ingen nævneværdig forskel på Det gamle Testaments får og køer, der giver die og den kapitalisme, som er på tale i *Pelle Erobreren*. At det forholder sig sådan fremgår kort efter med al ønskelig tydelighed: "Pelle [sikres] en udvikling, der aldrig bryder med normen, men fører frem til normens bevidsthed om sig selv i ernærers skikkelse, hvor jeg og omverden er ét. Som den ydmyge Jakob, der ret godt ved at han har fjernere destinationssted end Esau, når Pelle vidt ved at skynde sig langsomt" (ibid.). Forholdet mellem individ og overindividuelle sammenhænge har altid samme karakter, fremgår det hos Aage Henriksen, der hermed gentager den borgerlige kongstanke om, at det er muligt at afgrænse noget autonomt individuelt fra det samfundsmæssige. Resultatet er det for udbytningens fortsættelse fordelagtige, at folk giver sig til at hyppe det de tror er deres egne kartofler. I det foreliggende tilfælde sker det ved en fortællelse af dels det konkrete samfund, som de behandlede romaner er skrevet i og som de i teksten fremstiller, dels det konkrete samfund, som Aage Henriksens tekst læses i. Alligevel er begge sammenhænge naturligvis virksomme, men nu blot på en måde der henligger i det uerkendte.

Samfundet er den ene instans i den modsætning, som Aage Henriksen opererer med i sin karakteristik af kollektivroman og udviklingsroman; individet er den anden. Mens samfundet blev abstraktgjort og mystificeret bliver individets utilpassethed — baggrunden for hele modsætningen —

romantiseret og biologiseret til at bero på "et utålmodigt hjerte" (ibid.), der stormer mod "norm og lov og type" (4). Det er det altid identiske individ, der af nærmest biologiske årsager kommer i uoverensstemmelse med det altid identiske samfund.

Fuldstændig i forlængelse heraf har vi så endelig også et fast forløb af konflikten, og det består i, at individet med det utålmodige hjerte forsoner sig og tilpasses: det stormer mod det etablerede "indtil det efter sin himmelflugt atter bæres af det". Således gentager og tilslutter Aage Henriksen sig den integrationsproces, som finder sted i "den store traditions" romaner, og som har gjort til disse til både det daværende og det nuværende samfunds ziir og pyrd.

Dette er afgørende aspekter af det forestillingskompleks, som Aage Henriksen med et jernhårdt greb sætter kollektivromanen fast i på 3 $\frac{1}{2}$ linie. Ved den nærmere eftertanke vi netop har gjort os er det klart, at det er en placering, som ikke alene udelader en del af kollektivromanens pointer, men direkte modsiger centrale betydninger i tyvernes og tredivernes manifestationer i genren. Bl.a. *Fiskerne*. Det rumler da også lidt i Aage Henriksens tekst. Således aner man det problem, der ligger i, at kollektivromanen oftest betegner en direkte fornægtelse af den individualisme, som i dannelses- og udviklingsromanen står i fuldeste flor, og som går forud for alt i Aage Henriksens hele tænkning. Det ytrer sig bl.a. i udeladelser. Det kommer slet ikke på tale at inddrage den sammenhæng, at kollektivromanen som regel søger at knytte sig til og skrive om det kapitalistiske samfunds industriproletariat, mens den sene udviklingsroman befinder sig i et vigende borgerskabs vemodsdrukne og dødshengivne register. Aage Henriksen ynder ganske givet ikke denne modsætning mellem de to romantyper, eller rettere, at der findes romaner der distancerer sig fra mønsteret i en række henseender. Men han er glad for de romaner, hvor han mener at kunne uddestillere dannelsesforløbet. Det kommer til at gælde *Pelle Erobreren*, hvor han med tilfredshed genfinder dannelsesromanens integrationsmodel: "Formodentlig er Pelle Erobreren den eneste roman i verden, der på én gang er social arbejderroman og gralsroman. Ved en ligelig vægtfordeling på det, der retarderer, og det, der driver frem, sikres Pelle en udvikling, der aldrig bryder med normen, men fører frem til normens bevidsthed om sig selv i ernærerenes skikkelse, hvor jeg og omverden er ét" (ibid.).

Det er illustrativt at tænke på, at den samme iagttagelse i *Pelle Erobreren* fra et ideologisk synspunkt vil føre til en påpegning af den revolutionære begrænsning i Nexø's betydningsunivers. Bortset herfra tager det citerede ikke højde for den anfægtelse af den borgerlige individualisme, som trods alt også er en vigtig pointe i denne roman.

Men med kollektivromanens "dannelsesfjendtlige" tendenser er der trods alt problemer. De høres, omend neddæmpet, i bemærkningerne om,

"at udviklingsroman og kollektivroman er tilbøjelige til at absolutere sig i modsatte, hinanden udelukkende holdninger" (ibid.). Man kan måske lige nævne, at udviklingsromanen også synes at kunne indeholde betænkelige tendenser set ud fra dannelsesmodellen, nemlig for så vidt som den med sin individualisme, når denne bliver ekstrem, kommer til at modsige forsoningstanken i dannelsesinstitutionen. (5). Derfor bliver det muligt at dele sol og vind lige, at rette en mild bebrejdelse mod disse romantyper, som går til hver sin yderlighed: "Mod dette individualistiske elitebegreb rejser kollektivromanen, der er af socialistisk oprindelse, sit robuste syn på det individuelle som tilfældigt særpræg, pittoresk egenart" (ibid.). Men i det, der følger efter, træder Aage Henriksen frem fra sit tredje standpunkts tilsyneladende neutralitet og vender front mod antiindividualismen, som jo trods alt også repræsenterer den mest alvorlige anfægtelse af hans konception.

Personlighedens opløsning eller "dyb fornuft"

Felttoget starter med nogle citater fra Hans Kirks artikler i *Kritisk Revy* (6), hvor han bl.a. fremførte, at "vore moralske anskuelser, vort gudsbegreb, vor følelse af retfærdighed er indbygget i os ved et suggestionsarbejde, der begynder med vuggen og ender ved graven" (GT, p. 194). Og der citeres videre: "Det normale barn har en moralsk tilpasnings-evne, som kan udvikles i hvilken retning, det skal være" (ibid.). Der er i disse citater tale om en argumentation, der har til hensigt at pege på, at den borgerlige ideologis autonome personlighed fungerer som et middel til at fortie, at der foregår en indoktrinering med det formål at tilpasse individerne den herskende samfundsindretning: "i et dårligt organiseret samfund må man nødvendigvis forkvakle og forringe børnematerialet for at tilpasse det til de faktiske livsvilkår" (ibid.).

Individpsykens og de pædagogiske institutioners samfundsmæssige betingethed er grundlæggende iagttagelser for ethvert kritisk blik. Men dette er ikke Aage Henriksens. Han bebrejder Kirk for at "overgive sig til et erindringsløst intellekt" (ibid.), for at "turde formulere domme, der ophæver alle dommes gyldighed" (ibid.). Det er med andre ord det faste ståsted, der med Kirks synspunkt smuldrer bort. Kirk anfægter den siddende domsmagt, men med en kendt drejning bliver det til, at han "ophæver alle dommes gyldighed" og hermed underforstået: og så bryder alt sammen, kaos står for døren.

Man ser her en konkret, målrettet samfundskritik vist tilbage med en gennemprøvet ideologisk operation: kritikken fremstilles som abstrakt og anarkisk og frem skal så springe den blokerende angst for ordenens sammenbrud. Forudsætningen for at denne virkning kan indfinde sig er en sløring i Aage Henriksens tekst af, hvad det er der trues i og med Kirks

synspunkt. Selv om det umiddelbart kan tage sig sådan ud, er det i bemærkningen om det erindringsløse intellekt ganske oplagt ikke en generel glemsomhed, der sigtes til. Derimod er det en "glemsel" af netop de overleverede værdihierarkier, dannelsesstraditionens, som Aage Henriksens verdensopfattelse funderer sig på. Det øjeblik dette præciseres, forekommer Kirks synspunkt knap så katastrofalt, med mindre man har Aage Henriksens forhold til denne del af den borgerlige kulturarv.

En lignende tildækning af det standpunkt, som Kirk angribes ud fra, kan konstateres i det citerede "domsargument". Heller ikke i dette tilfælde ville Aage Henriksen, hvis det kom til stykket, påstå, at Kirk vil anfægte "alle dommes gyldighed". Det der trykker er, at Kirk vil anfægte gyldigheden og oprindelsen af de domme om den menneskelige organisering, som ligger implicite i den borgerlige ideologi. Men dette forhold er vanskeligt at få øje på, sådan som Aage Henriksen formulerer sin dom over Kirk. Heraf udspringer dens demagogisk overtalende effekt.

Det er den væsentlige pointe i Aage Henriksens behandling af *Fiskerne*, at romanen manifesterer de værdier, som Kirk i sine ræsonerende artikler angriber. Det drejer sig om "moralisk ansvarlighed og kærlighed til det jævne liv, som i sidste instans bærer alle" (ibid.). Og dette forhold skyldes angivelig, at "Den episke form er så dyb fornuftig, at den forhindrer folk i at glemme hvad de ved" (ibid.).

Hvis vi fjerner de triumferende laurbær, som omkranser den sidste formening, befinder vi os ved den problematik, som Aage Henriksen allerede berørte i forbindelse med *Pelle Erobreren*, og som nok er værd at tage stilling til. Synspunktet er, at i og med at *Fiskerne* skriver sig ind i en bestemt episk tradition, afskærer den sig fra at overskride et bestemt, hertil hørende værdihierarki. Her kaldes det frem som kærlighed til "det jævne liv". Mere omfattende er det igen hele det ideologiske betydningskompleks, som samfundet i de sidste par hundrede år har banket ind i hovedet på "utålmodige hjerter", og som derved efterhånden er blevet til "den store tradition": "hvor fjendtligt mange end forholder sig til ord som underordning, hæmning, selvovervindelse, så lever dog den store tradition sit stærke, uopløselige liv i menneskers hverdagstanker og i tilrettelæggelsen af deres tilværelse" (Kritik 4, p. 84). Den romanskrievning som Aage Henriksen betegner som "dyb fornuftig" er uløseligt forbundet med "den store tradition". I romanerne gentages, omend varieret, historien om underordning, hæmning og selvovervindelse. Enhver roman, der virkelig lever op til mønsteret, bekræfter denne fornufte værdihierarki.

Det er rigtigt at der bliver peget på en sådan sammenhæng. Det forudsætter en læsning af nogle tekststrukturer, som det normalt ligger uden for den traditionelle litteraturforskningens horisont at inddrage som betydningsbærende. Sådan kan man i øvrigt karakterisere en del af Aage Henriksens læsning. Hvad der imidlertid i samme grad gælder, er, at han

konsekvent anvender denne læsning til igen og igen at bekræfte de reaktionære værdier, som den afdækker. Yderligere begrænses fortrinligheden af, at læsningens resultat aldrig bliver lagt frem, men altid allerede er spændt for en vogn, der uden slingren kører en borgerlig indoktrinerings ærinde. Således ledsages påstanden om en modsætning mellem noget samfundskritisk og noget samfundsbekræftende hos Kirk af en varm tilslutning til det sidste: "Det er da karakteristisk og belærende at se, at han i sin egen bog *Fiskerne* med stor styrke formår at fastholde den del af kollektivromanens idé, der bundet i moralsk ansvarlighed og kærlighed til det jævne liv, som i sidste instans bærer alle, men at han intet øjeblik som praksis fortæller forsøgte at gennemføre den personlighedsopløsning, som han teoretisk gik ind for" (GT, p. 194).

Linien i disse synspunkter på *Fiskerne* er som over for *Pelle Erobreren* et postulat om, at man kan udestillere nogle "dannelsesvenlige" betydningsstrukturer. Indtil videre lader vi det spørgsmål ligge, om denne læsning på nogen måde er forsvarlig, om den udelukker væsentlige aspekter og om den eventuelt fordrejer visse ting. I stedet vil vi følge, hvordan det anlagte synspunkt udvikles. Konkretiseringen af det tager udgangspunkt i en iagttagelse af, at romanens fiskere fortolker de begivenheder, de kommer ud for, ved hjælp af en missionsk kristendom, mens forfatteren modsat lægger tingene sådan til rette, at et andet værdisæt bliver bekræftet. Dette udgangspunkt er betydelig vigtigere end det episodiske handlingsreferat, det følges op af, for på dette præcise sted lægger analysen sin vægt, og det er her romanen overhovedet retfærdiggør sig som interesseobjekt for Aage Henriksen.

Det værdifulde set fra hans synspunkt består i, at den egenmægtige forfatter, der suverænt arrangerer hvad der sker i bogen, repræsenterer en overordnet bevidsthed, "en fast, selvsikker bevidsthed, et jeg som ikke viger. Det har fjorden og sognet og menneskers sjæle som omverden og det kender de love, som hersker de forskellige steder, og den moral, som gavner. Dets myndighed anfægtes ikke" (GT, p. 198). Den bevidsthed, som karakteriseres her, har ikke "glemt" noget, sådan som "det erindringsløse intellekt", Kirk siges at gå ind for i essayistikken. Det har gjort erfaringer og opbevaret dem. Videre ligger der i citatets slutning den henriksenske erkendelses- og perceptionsteori, som vi indledningsvis analyserede: den overordnede bevidsthed er bragt til veje ved en personlig erfaring hos forfatteren gennem deltagelse i det jævne liv, med "sognet og menneskers sjæle som omverden". Med andre ord frakendes Kirks synspunkter, som de manifesterer sig i *Fiskerne*, enhver teoretisk marxistisk baggrund, men reduceres til at udspringe af en snævert individuel erfaringsverden, en livsfortolkning som er bedre end fiskernes, fordi den "ordner flere iagttagelser" (ibid.) end deres; "den udgør bevidstheden bag bevidsthederne og uden den ville alle momenter spredes og blandes i et sammensurium.

Den løfter hændelserne op til sig, men virker selv tilbage på en anden kreds, læsernes. Det er ingen fejl. Sådan er den grundlæggende komposition. Uden bekymring og uden nærmere forpligtelse til at gøre rede for sig rangerer denne forfatningsbevidsthed sig ind på et højere udviklingstrin end det, handlingens personer færdes i" (GT, pp. 198–99).

Ligesom det skete med kollektivromanen som helhed er nu *Fiskerne* blevet sat på plads i den specifikt henriksenske tænkning. Operatoren i denne placering er dels hans erkendelsesmodel, dels en dertil svarende bevidsthedstænkning. Det er ud fra den der længselsfuldt gribes efter "bevidstheden bag bevidsthederne", begrundet med at uden sådan bevidsthed "ville alle momenter spredes og blandes i et sammensurium". Der ligger i denne tænkemåde sporene af en urgammel filosofi, som i de sidste århundreders tekster med stadig større tydelighed er trådt frem som bevarende ideologi.

Marx, Freud, Derrida, Henriksen

Tydeligheden af denne bevidsthedstænkning ideologiske karakter knytter sig ikke mindst til historien efter det borgerlige samfunds opkomst. Den har siden da som en dyne lagt sig over de forskellige områder af samfundslivet, hvor der har fundet udviklinger sted af afgørende betydning for totaliteten. Således har den fungeret i en omfattende ideologi til at fortie og til at fremme den tilpasning af individet til det borgerlige samfund, som har været betingelsen for dets eksistens. Litteraturen har været en af tilpasningsideologiens sublime manifestationer, og samtidig det sted, hvor de medfølgende vanskeligheder kan aflæses. På samme måde er den egentlige karakter af den økonomiske udvikling til kapitalismen blevet forvansket og fremmet af den politiske økonomi. Og en forudsætning for at hele dette tekstlige, ideologiske system har kunnet virke, er blevet leveret af en sprog-tænkning, som blokerer erkendelsen af den tekstlige produktion i almindelighed, i særdeleshed af ideologiens mekanismer.

Udviklingen af de teoretiske produktivkræfter og af de socio-økonomiske strukturer har imidlertid produceret flere alvorlige modstande mod den ideologiske velsmurthed. De er kommet fra teoridannelser, der stadig besidder et enormt kritisk potentiale, for den marxistiskes vedkommende yderligere et direkte revolutionært. Det drejer sig om de radikale anfægttere af den herskende tænkning, Marx, Freud og i sprogproblematikken Jacques Derrida.

Når denne tænkning, som hos Aage Henriksen, ytrer sig som en bevidsthedslære, er det nærliggende at karakterisere den med udgangspunkt hos Freud. Hans model over det psykiske apparat placerer bevidstheden som et afgrænset område, der nok lader sig udvide, men aldrig bliver i stand til fuldt ud at underlægge sig det ubevidste. Dette

ubevidste består af to instanser, id'et, populært kaldet drifterne, og overjeg'et, som består af de overleverede normer, der i barndommen puttes ind i hovedet på individet, introjiceres. Jeg'et, hvis hjemsted er bevidstheden, bliver en instans, der tilvejebringer det kompromis mellem drifterne, overjeg'et og omverdenen, som er betingelsen for individets fungeren.

Med denne model, som indebærer helt nye muligheder for at beskrive og forstå sammenhængen i den menneskelige fungeren, også samfundsmæssigt, punkteres myten om den egenmægtige og selvherlige bevidsthed. Det suverænt herskende og skabende, bevidste individ viser sig som en forestilling, der fortrænger afgørende dele af de mekanismer, som "i virkeligheden" er på spil. For den samfundsmæssige selvforståelse indebærer dette en rystelse, idet det bliver vanskeligere at hævde troen på, at menneskene med deres suveræne bevidsthed har skabt og lever i den bedste af alle verdener. Med andre ord er det blevet teoretisk formuleret, at menneskets praksis determineres af andet end bevidstheden. Hos Freud er teorien skruet sammen, men i en række andre udformninger er det en erkendelse som er "oppe i tiden", d.v.s. den hænger sammen med kapitalismens opbrydning af den hidtidige orden. I denne sammenhæng står Marx' beskrivelse af vareproduktionen og -cirkulationen som en videnskabelig afdækning af det afgørende felt i samfundstotalitetens determination af den menneskelige praksis, "bagom ryggen" på individerne (7).

Svarende til forestillingen om, at bevidstheden suverænt hersker over individet, og at dette bevidste individ som magtfuldt subjekt hersker over samfundet og historien, finder vi også en bevidsthedstænkning i en række klassiske sprogopfattelser. Hertil hører lingvistikkens saussureske tegnmodel som analyseret af Derrida (8). I en anden ende af denne sprogtænkning finder vi myten om den skrivende, der i akten materielt ud-trykker sin indre mening, intention eller øvrige bevidsthedsindhold. Materialet, skriften, sproget, som bevidstheden skal påtvinge sin vilje, kan nok være genstridigt og oftest fremstilles det som forvanskende meningen. Men der er aldrig tvivl om, at det er en bagvedliggende bevidsthed, der har det sidste ord at skulle have sagt, eller i hvert fald sidder inde med den egentlige mening.

Denne hævde af bevidsthedens autonome magtfuldhed og fornægtelsen af, at der er andet på spil end det der ligger uden for det anerkendte bevidsthedsrum, er en tænkning, der utvetydigt arbejder i den eksisterende ordens tjeneste, d.v.s. den kapitalistiske produktionsmåde. Det hænger sammen med, at denne ordens opretholdelse i et væsentligt omfang er afhængig af, at de uerkendte mekanismer vedbliver at henlægges i mørke, hvilket igen skyldes at de betyder udbytning og underkastelse under kapitalen. Hvis man ikke indrømmer tingenes betingethed af andet end den herskende bevidsthed, fortrænges områder, som er afgørende i en sådan

udstrækning, at de som fortrængte udelukker dyberegående ændringer. Psykoanalysens patient kan først gennem bevidsthed om det fortrængte få møbleret om på sin specifikke psykiske indretning. Ligeledes er analysen af det kapitalistiske samfunds sammenhænge forudsætningen for en ændring af det. Og endelig bliver muligheden for i skrivningen at overskride reproduktionen af de eksisterende betydningsformationer ligefrem proportional med afdækningen af skrivningens mekanismer.

At karakterisere Aage Henriksens bevidsthedslære i forhold til disse sammenhænge er ikke gjort med ét slag. På den ene side distancerer den sig fra den platte ideologi, på den anden side placerer den sig klart på den bestående ordens side. For at sætte af fra en kort formulering kan man godt sige, at den sætter en værdi i, at bevidsthedsområdet udvides med kendskab til det der fungerer ubevidst. Men kendskabet tager ikke sigte på at ændre de erkendte funktioner, derimod på at gøre underkastelsen under deres tvang til en nydelsesfuld 'bevidsthedsvækst'.

Det bliver her nødvendigt at inddrage de tre behandlede områder af samfundstotaliteten. Af disse er det psyken og skrivningen Aage Henriksens interesse retter sig imod, og interessen går i retning af at forfølge de forskellige måder at organisere disse to områder på, især i deres sammenhæng med hinanden. Det skal måske lige nævnes at synsfeltet udelukkende omfatter individet. Det konkrete forskningsobjekt bliver derfor sammenvævningen af liv og digtning hos en række forfattere, som på forskellig måde har foretaget en sådan. Denne sammenvævnings, "løsning", kvalitet afhænger så af, hvor meget af de involverede sammenhænge der bliver inddraget i en bevidst bearbejdning. Men det er stadig kun det psykiske (og det digteriske, til en vis grad) ubevidste, der gøres bevidst. Det helt afgørende bliver nemlig, at de samfundsmæssige sammenhænge hårdnakket bliver holdt uden for erkendelsen, de får lov til at stå uantastede. Derfor bliver de naturligvis ikke uden virkning, tværtimod. I digt- og livorganiseringen kommer de til at virke ind som den udefra kommende tvang, de uforanderlige vilkår, individet må underkaste sig. Den herskende samfundsindretning stiller betingelserne for de sublimeringer, d.v.s. underkastelse og integration, som i den 'rigtige' opbygning af livdigtningsskomplekset, dannelsen, bliver til positivitet. Aage Henriksens lære handler om underkastelse, om "det utålmodige hjertes" integration i det eksisterende system. Digterne kommer da til at repræsentere en række eksempler på, hvordan denne proces kan foregå på en måde, der til gengæld for den forbudte udfoldelse og tilfredsstillelse skaber et nydelsesfuldt sjæleliv. Processen fremstilles som en bevidsthedsudvikling, hvor erkendelsen gradvis inddrager større områder — ikke for at ændre på dem, men for på grundlag af erfaringen at kunne lede frem til den optimale tilpasning, hvor alt er fortolket og sat på plads i et hertil svarende værdihierarki. Hierarkiet bygger på "de gamle fundamentale kulturtan-

ker", de overleverede værdier, som i den grad gøres til endepunktet for al fornuft, at udviklingen frem mod tilslutningen til dem karakteriseres som lovmæssig: "bevidsthedsudviklingens lovmæssige rækkefølge" (GT, p. 199).

Disse synspunkter får Aage Henriksen til at tilslutte sig den skrivende Kirk som en udviklet bevidsthed, der stiller sig op over romanpersonernes mindre udviklede bevidstheder. Men den bevidsthed han tilslutter sig er en bevidsthed, som postuleres at indeholde en snævert individuel livsfortolkning og -organisering. Det er kendskabet til "sagnet og menneskers sjæle", og ikke til mere omfattende samfundssammenhænge, der påkalder sig Aage Henriksens interesse og sympati. Implikationerne af denne betragtningsmåde er blevet påpeget. Igen bliver det næste spørgsmål: forholder det sig faktisk sådan, at *Fiskerne* manifesterer denne private bevidsthed?

Natur og dannelse i "Fiskerne"

Vi vil senere gå nærmere ind i besvarelsen af dette spørgsmål. Inden da vil vi søge at klarlægge dens nødvendige udgangspunkt, nemlig Aage Henriksens karakteristik af den for ham positive bevidsthed, som skulle være til stede. Beskrivelsen er ganske vist hverken indgående eller entydig, men den er der, bl.a. i form af den henvisning. Den gælder Jytte Engberg, som har fremført (9), at det overordnede synspunkt i *Fiskerne* (= Aage Henriksens "bevidstheden bag bevidsthederne") kan siges at bestå i en tro på, at der i menneskene virker en naturkraft, og at det er den, som sætter dem i stand til at overvinde de modstande de møder i verden. Det er et synspunkt, som ligger i forlængelse af den naturalisme, man hyppigt tillægger *Fiskerne*. Begge dele kan i høj grad diskuteres, og vil blive det.

Men det er ikke i den retning Aage Henriksen følger Jytte Engberg. Med en elegant glidning, (der bl.a. muliggøres af, at naturbegrebet hos Jytte Engberg viser sig at være meget flydende) investeres en specifik henriksensk betydning i naturen: "Det er rigtigt, at det er naturen, der sejrer, men ved natur må da også forstås naturlighed, uaffekterethed. Hvad der rejser sig som faste formationer under de løse trosforestillinger er ikke instinkter og muskelkraft alene, men også oprigtigt væsen, trofasthed, hjælpsomhed, udholdende vilje. Det er godt gennemarbejdede folk, som har sorteret og luget i sig selv og opdraget hinanden" (GT, p. 198).

Det der her foregår, er for det første, at det naturbegreb, Jytte Engberg har sine store problemer med, helt suspenderes. Det kunne nu være hvad det var, selv om der så ville forsvinde et relevant diskussionsfelt omkring *Fiskerne*. Men operationen er alligevel værd at bemærke, idet den finder sted som første led i en omformulering, der får hele sagen lempet ind i dannelsesstænkningens kategorier. En aktivt virkende natur, der i og af sig selv etablerer noget positivt, er en umulighed for dannelsesstanken, som

netop går ud på, at 'de naturlige tilbøjeligheder' indføjes og opdyrkes, så de bliver til noget 'bedre'. Det der sker med skiftet er da forvandlingen af (begrebet om) en rå natur så den som (begrebet om) *naturlighed* lige pludselig kommer til at fremgå som en kulturegenskab, erhvervet gennem en udviklingsproces à la dannelsens: "Det er godt gennearbejdede folk, som har sorteret og luget i sig selv og opdraget hinanden". Således kan man få drejet en tematisk størrelse, så den passer ind i mønsteret. Når det overhovedet er muligt skyldes det, at naturen i Jytte Engbergs beskrivelse er kendetegnet af den dybeste tvetydighed. Den betyder næsten alt og intet, men herom senere.

Det andet bemærkelsesværdige ved de egenskaber, Aage Henriksen tillægger fiskerne — oprigtigt væsen, trofasthed, hjælpsomhed, udholdende vilje — er en tendens, som måske først bliver helt tydelig, når vi direkte kommer ind på en analyse af romanen. Men man kan godt, også uafhængigt af den, se, at det er typisk individuelle egenskaber der opregnes. Oprigtig, trofast, hjælpsom, det er noget en enkelt er. Og som netop citeret sætter Aage Henriksen yderligere disse egenskaber ind som resultatet af dannelsesprocesser, som nok har fundet sted i relation til andre ("opdraget hinanden"), men som alligevel består i frembringelse af individuelle værdier. Hvis man heroverfor lægger de nævnte egenskaber sammen, dukker der imidlertid et andet mønster op: omridsene af en kollektivitet, fiskernes. Hvis man går til de sammenhænge i romanen, hvor man kan tale om trofasthed og hjælpsomhed, peger de ikke på fritsvævende værdifulde individualiteter, men i meget højere grad på en positivt vurderet kollektivitet bestemt af den sociale nødvendighed. Det er faktisk en kollektivroman, som manifesterer kollektive værdier. Men på en vis som dog ikke er uransagelig, forsvinder dette ganske i Aage Henriksens beskrivelse for ligesom Jytte Engbergs naturkraft at blive til individuelle egenskaber udsprunget af en bevidsthedsudvikling.

Det er en fuldstændig konsekvent forlængelse af denne operation, at Aage Henriksen kommer frem til at måtte bebrejde Kirk, at han ikke har gjort rede for den bevidsthedsudvikling, som han selv mener må ligge bag fiskernes egenskaber. Det er som om han ikke vil se, at det er noget andet end dannelsesmodellen der er på færde i *Fiskerne*. I hvert fald virker det pudsigt, at han formulerer nogle udsagn, som nærmest er en bebrejdelse mod Kirk for at være marxist og ikke "dannelsesstænger".

Først hedder det: "Sådan henvæjres fiskernes anskuelser og moralbegreber som tilfældige suggestioner" (GT, p. 198). Senere, at "den ene gruppes meninger spilles ud mod den anden, som om bevidsthed blot var røg" (ibid.). At det er et meget centralt punkt i beskrivelsen bekræftes, da Aage Henriksen igen beklager, at romanen repræsenterer "en løsning, der lader nogle menneskers forestillinger komme udefra så tilfældigt som vinden blæser, mens andre troligt, grundigt bygger en fortolkning op ved at høre,

se og tænke over ydre og indre omverden, som begge til en vis grad kan ændres ved pleje" (GT, p. 199) (10). Disse andre er dannelsesstankens mennesker, der som det gentages her udvikler deres bevidsthed i overensstemmelse med den tidligere analyserede erkendelsesfilosofi. Denne udvikling kaldes "bevidsthedsudviklingens lovmæssige rækkefølge", og Aage Henriksen mener, at Kirk måtte være kommet ind på den, hvis han havde fremlagt, "hvad der har retarderet og hvad der har drevet frem, så forfatter-jeg'et kan stille sig solidarisk med de jævne folk, som han frimodigt hæver sig over i bevidsthedsrang" (ibid.).

Der er således tale om to slags bebrejdelser eller to slags tekstsammenhænge, som af Aage Henriksen anskues ud fra dannelsesstænkningen. Den første går på, at de egenskaber, som Aage Henriksen tillægger romanpersonerne, ikke bliver fremstillet som resultat af en bevidsthedsudvikling, men behandles "som om bevidsthed blot var røg". Forudsætningen for denne betragtning er for det første individualiseringen af de kollektive værdier, for det andet den specifikke forestilling om bevidsthedsudviklingen.

Den anden bebrejdelse henvender sig direkte til Kirk som "forfatningsbevidsthed". Forudsætningen er i denne omgang igen en individualisering, ikke af romanpersonernes verden, men af Kirks baggrund for at skrive. Den postuleres at være en personlig bevidsthedsudvikling ud fra erfaringer gjort i "fjorden og sognet". Såvel denne individualisering som den førstnævnte vil vise sig at være en forvanskning af *Fiskerne*. Men operationen foretages alligevel, og derfor kan Aage Henriksen efterlyse en redegørelse fra Kirk om "hvad der har retarderet og hvad der har drevet frem" i den bevidsthedsudvikling der også tillægges ham. Efterlysningen er en konsekvent applicering af dannelsesstanken, men dens konturer bliver ekstra skarpe i forbindelse med Kirk. Især når man interpreterer 'det fremadrivende' og 'det retarderende' i overensstemmelse med andre Henriksentekster: førstnævnte er en abstrakt, tilslørende betegnelse for de faktorer, som beforder den underkastelse, som er bagsiden af bevidsthedsudviklingen. Sidstnævnte er modstandene i denne proces.

Det er egentlig ikke vanskeligt at sammenfatte karakteristikken af Aage Henriksens analyse. Med en bemærkelsesværdig konsekvens anlægger han på alle de tekstsammenhænge der berøres bevidsthedsudviklingsmodellen og kun den. Han afvinger herved teksten en betydning, som kan bruges i en bevidsthedsudvikling efter samme model hos læseren. Andetsteds lægger han ikke skjul på dette sigte: "At frembringe en sådan virkning [som Shakespeare på Wilhelm Meister] eller blot at forberede den trin for trin, det ville være et formål for en fremtidig litteraturundervisning, som kunne gøre det ulejligheden værd for både lærere og elever (Kritik 4, p. 85).

Men hermed er alt ikke sagt. Det væsentlige forbliver, at den

bevidsthedsudvikling der sigtes imod, indebærer en klar og i praksis betingelsesløs underkastelse under de herskende samfundsstrukturer, såvel på mikro- som på makroplan. Det eneste der ændres er enkeltindividernes bevidsthed, og det kun i den retning, at deres oplevelse af de faktiske samfundsforhold bliver gjort positiv. Det drejer sig således om en fornøjelse, som det kun er beskåret privilegerede skønånder at deltage i.

Den behandlede litteratur bliver gjort relevant for bevidsthedsudviklingen ved at denne som model lægges ned over teksten. Det sker ikke åbenlyst. Den uforberedte læser gives ikke en chance for at blive klar over, hvad det er der bliver gjort ved teksten. Men ved analyse viser det sig, at det er dannelsessynspunktet, som ligger bag Aage Henriksens beskrivelse ned i alle detaljer. Når det bliver klart samtidig med at dets samfundsmæssige betydning fastholdes, mister beskrivelsen den overtalende kraft, som den ved sin tilsyneladende uskyldige fornuft og sin beslaglæggende sprogføring ellers kan være i besiddelse af.

Denne afdækning, som hidtil har været vores undersøgelses sigte, har holdt sig til de sammenhænge, der er aktive uafhængigt af det beskrevne emnes, *Fiskernes*, mere specifikke beskaffenhed. Det næste spørgsmål vi vil rejse er, om Aage Henriksens analyse er rigtig og fyldestgørende over for romanen, om den repræsenterer en forsvarlig tekst læsning.

Monologismen i "Fiskerne"

Vi vil ikke skride direkte til en analyse af romanen, men begynde at nærme os den gennem en diskussion af et principielt og af et centralt punkt i Aage Henriksens (og Jytte Engbergs) beskrivelse.

Det er selve det forhold, at der i *Fiskerne* manifesterer sig en overordnet forfatterfysiognomi, der får Aage Henriksen til at finde ting af interesse i romanen. Og det er i kraft af den, han sætter den ind i en episk tradition, hvorom han skriver: "Den episke form er så dyb fornuftig, at den forhindrer folk i at glemme, hvad de ved". Det er relevant at argumentere ind i den kausalsammenhæng der her placeres mellem "den episke form", hvor en overordnet bevidsthed hersker, og "den dybe fornuft". Det er denne postuleret nødvendige sammenhæng, som skulle forhindre Kirk i med *Fiskerne* at skrive en roman i overensstemmelse med essayistikkens synspunkter.

Hvis vi griber tilbage til den ovenstående redegørelse for bevidsthedstænkning og den henriksenske udformning af den, kan man sætte ind på det punkt som dér blev bemærket, at Aage Henriksen konsekvent focuserer på bevidsthed om individuelle sammenhænge i feltet omkring digtning og liv. Bevidsthed om samfundsmæssige sammenhænge kommer aldrig på tale. Men det er netop denne mulighed, der dementierer den påstået nødvendige sammenhæng mellem en udviklet bevidsthed og en

tilslutning til de værdier, som den henriksenske tænkning sætter som positive. Det er også denne mulighed der betinger, at bevidsthed ikke principielt er af det onde, hvis man ellers kunne forledes til at tro noget sådant på grundlag af bevidsthedstænkningens tendenser. Man kan naturligvis udmærket have bevidsthed om andet end "dannelsesrigtige" sammenhænge, og derfor er påstanden om "bevidsthedsudviklingens lovmæssige rækkefølge" (underforstået: frem mod dannelsesidealet) netop en påstand og ikke en lovmæssighed. For ikke at sige det skarpere. Kirk har en udviklet bevidsthed (hvis vi nu skal fortsætte i udviklings- og vækstmetaforikken), men den omfatter nogle andre indsigter end "den store humane tradition". Derfor bliver også i stand til at skrive en roman, som er organiseret ud fra en overordnet indsigt, uden at han samtidig kommer til at bekræfte en bestemt episk traditions normale værdisæt.

Lad os se på, hvordan det viser sig i romanen. Udmærkede eksempler er fortællerens holdning til Teas og Anton Knoppers seksuelle problemer. I begge tilfælde forskydes de seksuelle lyster til praksis, hvor de kan udfolde sig uden indgreb fra censurinstansen i personerne. For Teas vedkommende er forskydningens resultat en uhæmmet interesse for andre seksuelle udskejelser, den hellige forargelse bliver for hende en praksis, hvor seksualiteten kan udfolde sig i pagt med selve censurinstansen.

"De frelste stod op og vidnede, og synderne tilstod hvordan de fór vild og kastede byrden fra sig. Det var liv for Tea, hendes kinder fik farve, hendes tilværelse indhold, atter var der mening i verden" (p. 66) (11).

Denne specifikke forskydning er også en mere generelt træk ved den missionske ideologi:

"Nu fik møderne deres hede luft, hvor de lunkne blev tøet op. Kvinder hulkede, mænd sad med stive sammenbidte miner, når missionæren udmalede helvedes rædsler og pine, og når en nyomvendt klagende talte om den pøl, hans lyster havde sølet sig i. Folk var vant til forsigtighed og forbehold, de var bundne til hundrede hemmelige regler, i hver krog af verden sad et øje og lurede. Nu blev alle lænker løst" (ibid.).

Mens Anton Knopper kæmper med sine tilbøjeligheder for den sanselige Katrine, er han ude på isen for at stange ål. Da han støder ålejernet gennem hullet griber han af en, for ham selv, uforklarlig angst og kommer ud i store anfægtelser.

I begge tilfælde er personerne selv uden bevidsthed om de seksuelle kræfter der er på spil i deres tilsyneladende uskyldige gøremål. Men i skildringen af deres handlinger og tanker aftegner der sig ret tydeligt en overordnet bevidsthed, som imidlertid ikke alene er klar over de seksuelle forskydninger, men også over deres videre sammenhæng med fiskernes sociale og materielle vilkår.

Således lægges der i skrivemåden en distance ind mellem fortælleren og personerne, hyppigt ved hjælp af den formulering de talrige tankereferater har. Det er langt fra altid distancen er klar. Men i princippet er fortællerinstansen (og hermed også læseren) alvidende – ikke blot i den forstand, at der suverænt skiftes mellem forskellige begivenheder og tanker, men også i form af en bedreviden om sociale og psykologiske sammenhænge.

Med disse træk kommer *Fiskerne* til at ligne det Mikhail Bakhtin kalder 'den monologiske roman' (12), og hans karakteristik heraf er ganske dækkende for Kirks bog:

"I den monologiske roman er helten afgrænset, hans betydningsmæssige grænser er trukket skarpt op. Han handler, oplever, tænker og erkender inden for rammerne af det han er, d.v.s.: inden for hans som virkelighed definerede skikkelse. Han kan ikke ophøre med at være sig selv. Han formår ikke at overskride sin karakter, sin types, sit temperaments grænser uden at støde an mod forfatterens monologiske konception. En sådan skikkelse er bygget ind i forfatterens verden, der fremstår som objektiv over for heltens bevidsthed. Opbygningen af denne verden med dens standpunkter og afsluttende definitioner forudsætter en bestandig position, beliggende uden for denne verden, forudsætter forfatterens bestandige synskreds. Heltens selvbevidsthed er indelukket i forfatterens bestemmende og fremstillende bevidstheds stive indfatning, der for ham (helten) er utilgængelig indefra. Den (selvbevidstheden) er givet mod omverdenens faste baggrund".

Selv om den monologiske roman, og hermed *Fiskerne*, kan fremlægge 'fornuftige' indsigter, er der naturligvis ingen grund til at overse de træk, som nødvendigvis vil være knyttet til en tekst med en suveræn, alvidende forfatter. Hertil hører, at det udsagn en sådan roman giver, vil fremstå som en uanfægtelig sandhed, ren og indlysende. Når Teas og Anton Knoppers forskudte seksualitet afsløres sker det ud fra en bedreviden, en bagvedliggende fornuft. Det er den der giver forklaringen, men idet denne blot står og stråler med sandhedens lys, er det indbygget, at de spørgsmål, som forklaringen er et svar på, i forvejen er blevet stillet på en sådan måde, at netop *dette* svar vil være det rigtige, det indlysende sande. Spørgsmålet er givet med svaret, det øjeblik der i tilknytning til svaret ikke er redegjort for, hvordan det er blevet produceret som svar. Ret beset eksisterer sammenhængen mellem den sociale nød, seksualiteten og religionen derfor ikke som spørgsmål, som problemer. Som problemer er de allerede opsuget i det svar romanen lægger frem.

Dette træk er kendetegnende for ideologiske udsagn, og *Fiskerne* er et sådant. Den sætter en sandhed uden at gøre rede for denne sandheds produktionsbetingelser. Aage Henriksen nævner også dette forhold, men

det er med et noget andet sigte end vores. Det er at lade romanens ideologiske karakter stå klar, samtidig med at det bliver fastholdt, at denne karakter ikke udelukker den fra at fremlægge adækvate indsigter. Uden at vi her kan nå at underbygge det fuldt tilstrækkeligt, vil vi ydermere hævde, at *Fiskerne* faktisk gør det.

"Fiskerne" og naturalismen

Hermed er ikke sagt, at alt i romanen er rigtigt eller rimeligt set ud fra en marxistisk analyse. Det kan egentlig ikke undre, hvis de historiske, ideologiske omgivelser, som romanen er produceret i, har sat spor. Dens litteraturhistoriske forgængere i genren omfatter som en ret dominerende blok naturalismens romaner, og det er en udbredt opfattelse, at Kirk i *Fiskerne* i høj grad skatter til den naturalistiske tradition. Jytte Engberg mener det, og Aage Henriksen tilslutter sig for så vidt angår tilstedeværelsen i romanen af en 'natur' som tematisk størrelse.

Som baggrund for en stillingtagen til denne problematik vil vi kort skitsere en beskrivelse af nogle vigtige kendetegn ved det litteraturhistorisk centrale felt, naturalismen udgør.

Tematiseringen af naturen som aktivt virkende kraft træder frem med en tydelig markering i naturalismen. Den bærer ikke sit navn helt uden grund, men det må straks tilføjes, at dens 'natur' langt fra er identisk med en ydre natur kendetegnet af større eller mindre uberørthed. Derimod betegner naturalismen generelt en åbning over for, hvad den selv undertiden omtaler som en "naturside", en "dyrisk" del af mennesket og menneskelivet, som den hermed søger at beskrive ubesmykket og uden illusioner. I de programatiske dele indgår bestræbelsen som et dogme om objektivitet og (natur-)videnskabelighed.

Det område, som nu inddrages i litteraturens emnekreds, var i de forudgående (og på tidspunktet stadig levedygtige) betydningsystemer udsat for en så åbenlys fortrængning, at der måtte komme et skred. Dette "mätte" udspringer imidlertid ikke af en åndshistoriens indre nødvendighed, sådan som litteraturforskningen ikke sjældent lader det forstå. Hvis man vil have en mere rimelig forklaring, må den altomfattende ændring inddrages, som især i sidste halvdel af århundredet skete med de vesteuropæiske samfund, i og med at de begyndte at antage karakter af kapitalistiske industrisamfund.

Det er ikke altid lige tydeligt litteraturen selv fremstiller en sammenhæng mellem den økonomiske og sociale omvæltning og omvæltningen i tænkning og digtning. Erkendelsen af "det åndeliges" betingethed af de materielle produktionsforhold hører normalt ikke til periodens selvforståelse. Hvis man imidlertid undlader at tage denne selvforståelse som præmis for tekstlæsningen bliver det alligevel muligt at få øje på en række

forbindelseslinier. Såvel disse som naturalismens åbnende bevægelse viser sig naturligvis forskelligt i de enkelte forfatterskaber. Men man kan godt finde en række fællestræk. I begyndelsen ledsagedes åbningen af optimisme og en fortrosthed til, at det kunne lade sig gøre at organisere de menneskelige forhold på en fornuftig måde. Men af bestemte grunde, som vi desværre ikke kan nå at inddrage her, ændrer dette sig relativt hurtigt. Den tabuerede og fortrængte del af 'menneskenaturen' som man har taget op, viser sig som noget, der ud fra de ideale forestillinger må fornægtes og besværges.

Både optimismen og pessimismen er kendetegnet af, at det tidligere fortrængte, som nu inddrages, forbliver uerkendt i sin funktionelle sammenhæng med den officielle, tilladte del af individ- og samfundsliv. I stedet for en absolut fortrængning finder der nu en angstbetonet fordrejning og fordømmelse sted; det er i hvert fald slutresultatet. Det naturalistiske gennembrud betegner derfor nok en revolutionerende ændring i tænkning og digtning, men den erkendelseeffekt det indebærer er begrænset. Det er også grunden til at det naturalistiske forestillingskompleks bliver i stand til at fungere som ideologi i tiden, der følger efter, og stadig kan gøre det.

Det kan danne udgangspunkt for afdækning af de nævnte forbindelseslinier mellem den litterære omvæltning og den økonomiske at lokalisere det fortrængte til i afgørende omfang at være den udbyttede del af befolkningen og det sted, hvor udbytningen foregår, den materielle produktion. Når fortrængningen bliver umulig og fører til det naturalistiske gennembrud kan dette ses som i væsentlig grad betinget af, at de udbyttede og udbytningen i det kapitalistiske industrisamfund får en størrelsesorden og en karakter, som fundamentalt bryder den hidtidige balance op, såvel i klassestrukturen som i den ideologiske struktur.

I den meste litteratur i perioden manifesterer opbruddet sig ikke mindst som en seksuel problematik, som så på mere eller mindre gennemskuelig måde er vævet sammen med økonomiske og sociale foreteelser. I det omfang skreddet fremstår som seksuelt kan det betragtes som indeholdende en forskydning og fortætning (13) af begivenheder på andre områder af samfundslivet. Sådanne sammenhænge er allerede blevet påvist i flere af periodens forfatterskaber (14). Men hvad enten naturalismen fremstiller det fortrængte den inddrager som snævert seksuelt eller samtidig også (tit ufrivilligt) peger på socio-økonomiske forhold, ender det som regel med at beskrive det som noget truende, negativt, farligt.

Denne valorisering findes ikke i *Fiskerne*, tværtimod. Det adskiller den fra en bred tendens i naturalismen. Hvad der imidlertid alligevel knytter den til traditionen er bl.a. den 'natur' der findes blandt de tematiske kræfter. Spørgsmålet bliver så, hvilken karakter den har, og hvordan den fungerer.

Jytte Engbergs svar er ikke just klart, hvilket meget tydeligt hænger sammen med flertydigheden i selve ordet 'natur'. Hendes sammenfattende synspunkt, som Aage Henriksen tilslutter sig og citerer hende for, er:

"Alle enkelthistoriernes grundmønster er altså forholdet mellem natur og fortolkning, og hvor disse ting kommer i konflikt, er udgangen altid den, at kun der, hvor det dybest set er naturen, der sejrer, uanset om udfaldet forklares ved Guds indgriben, kun der kan mennesket overleve" (GB, p. 298).

Lidt længere fremme hedder det:

"Han vil oplyse om, hvad det egentlig er, der foregår i et samfund, ud fra en overbevisning om, at den natur, hvis love er bestemmende for menneskeligt samliv og samfund, dybest set er god og sund" (GB, p. 302).

I *De ny Tider* — Kirks senere roman — siger Boel-Erik om sin kone Inger: "for a skal sige dig, hvad du ikke ved: hun kæmpede hårdt mod sin natur" (15). Det er ikke kun Boel-Erik selv, der lægger meget positivt ind i Ingers bekæmpelse af sin natur. Det er nemlig en skidt natur, der også fordømmes af romanens normsætter og "sandsigerske", Tora. (Hun svarer til Mariane, hvis tilsvarende rolle i *Fiskerne* vi senere vil komme nærmere ind på). Den natur inde i sig selv, som Inger kæmper mod, er negativ, fordi den repræsenterer en fornægtelse af den sociale solidaritet, det vil her først og fremmest sige familierammen. Det viser sig da også, at det bringer Inger i ulykke, at hun giver efter over for denne natur.

Man kan ikke uden videre slutte fra *De ny Tider* til *Fiskerne*, men man kan fra dette udgangspunkt komme på sporet af et mønster i forfatterskabet. Anton Knoppers problemer med at styre de sanseligt seksuelle lyster, som Katrine vækker hos ham, ligner i høj grad Ingers problematik i *De ny Tider*. I modsætning til hende overvinder han imidlertid drifterne og gifter sig fornuftigt med Andrea, om hvem det hedder: "Hun vakte ikke vildskab og begær". Hvordan kan man om Anton Knoppers tilfælde sige, at 'naturen' sejrer, sådan som Jytte Engberg gør det i sin generelle karakteristik? Lad os se, hvordan problemet dukker op og søges løst:

"Laust Sand går til grunde, fordi hans dybeste naturdrift fører ham på tværs af de love, der er fremgaaet af fællesskabets livsfortolkning, og som respekteres som gudgivne. (...) Når Anton Knopper, hvis historie er et modstykke til Sands, klarer sig og ender i et harmonisk forhold til sig selv, fortolker han det som en guddommelig styrelse, mens sammenhængen jo i virkeligheden også her er ganske naturlig: modsætningen mellem hans drift og loven ophæves, da driften rettes mod en opnåelig genstand" (GB, p. 296).

Der er noget der halter her. Jytte Engberg er klar over, at Anton Knoppers

ægteskab med Andrea indebærer en fortrængning af den seksualitet, som Katrine vækker i ham. Dette passer umiddelbart ret dårligt sammen med tesen om "naturens sejr", og Jytte Engberg bliver da også lidt usikker i mælet. Problemet søges overvundet ved en ny begrebskonstellation: sanseligheden, som hos Laust Sand fører til destruktion, men hos Anton med held fortrænges, bliver karakteriseret som "den dybeste naturdrift". Denne er negativ og bliver, som fremgået, tydeligt fornægtet i romanen. Hvis det der sejrer så stadig skal karakteriseres som 'natur' må det altså blive en mindre dyb 'natur'. Jytte Engberg nævner ikke denne skelnen, men den må være konsekvensen — stadig forudsat at "den sejrende natur" skal stå ved magt.

Men mystifikationerne fortsætter. Ordet "naturdrift" peger i retning af en identitet mellem de to, natur=drift. Andetsteds taler hun om modsætningen mellem natur og fortolkning, mens der i det citerede opereres med modsætningen mellem drift og lov. Om den modsætning hedder det, at den ophæves, da Anton indgår det fornuftsbetonede ægteskab med Andrea. Men hvad sker der med den del af Antons 'natur' som blev så stærkt tiltrukket af den sanselige Katrine? Hvis der skal siges at finde en forsoning med loven sted, må det være ved fortrængning af denne 'natur'. Er det så ikke meningsløst at påstå, at 'naturen' sejrer? Det fører Jytte Engberg ud i et forsøg på at redde naturbegrebet ved en terminologisk salto mortale: "Jo stærkere deres [personernes] natur er, også i kamp med egne tilbøjeligheder, jo bedre står de sig" (GB, p. 298). Her optræder altså pludselig en modsætning mellem 'natur' og "tilbøjeligheder" (=drifter?). Så kan man vist godt konstatere, at 'naturen' for alvor svæver frit i luften. Som den står her til sidst bliver den nærmest identisk med et realitetsprincip (16), og man må da kunne oversætte sidste citat til noget der påfaldende ligner en tautologi: 'kun der hvor realitetsprincippet sejrer, kun der kan mennesket overleve'.

Det er faktisk udsagnet i citatet. I sig selv er en sådan tautologi jo ret uskyldig, men som en beskrivelse af *Fiskerne* er den det ikke, idet den fikst får udvisket nogle ret væsentlige skel. Resultatet er, at en social problematik bliver opsuget i et mangetydigt naturbegreb, for på den måde endeligt at forsvinde ud af beskrivelsen. At det er det der sker, bliver bekræftet af, at Jytte Engberg kommer frem til, at *Fiskerne* er en afdækning af nogle samfundsmæssige *naturlove*, ikke af en samfundsmæssig *problematik*. Hun skriver: "Han [Kirk] vil oplyse om, hvad det egentlig er, der foregår i et samfund, ud fra en overbevisning, at den natur, hvis love er bestemmende for menneskelig og samfund, dybest set er god og sund" (GB, p. 302). Med andre ord: Kirk vil fortælle os, at samfundet er styret af naturlove, at disse love er gode og sunde, og at det således er et fortrinligt samfund, fiskerne lever i, uproblematisk som en 'god' naturlovmæssighed.

Det er ud fra denne karakteristik Jytte Engberg kalder *Fiskerne* et

ideologisk set naturalistisk kunstværk (GB, p. 301). Hun modificerer det senere ved at mene, at *Fiskerne* "adskiller sig fra fisernaturalismens skepsis over for de menneskelige muligheder" (GB, p. 302). Det kan nok have sin rimelighed at nævne den forskel. For hvis vi griber tilbage og sammenholder Jytte Engbergs beskrivelse med vores skitsering af naturalismen, viser der sig det pudsige, at *Fiskerne* lige præcis betegner en omvending af den pessimistiske naturalisme: hvor denne afslørede en mørk og farlig 'naturside' i de menneskelige forhold, mener Kirk, i følge Jytte Engberg, at finde en god og konstruktiv 'natur'. Fælles for de to opfattelser vil da være, at der opereres med en 'natur' som en absolut størrelse, en autonom kraft, som ikke sættes i en funktionel, dialektisk sammenhæng med den øvrige del af individ- og samfundsliv, men som truer denne hhv. bringer den alt godt. Den sidste retning indeholder en naiv tro på fornuft og fremskridt, og det får Jytte Engberg til at sige, at *Fiskerne* egentlig har sine rødder i oplysningstiden. Hun præciserer: "I virkeligheden bruger Kirk sin psykologiske viden til at underbygge en klassisk opfattelse af mennesket som klart defineret ved sin sjælelige og legemlige konstitutions egenart og ved sin placering i et rum, hvis lovmæssighed han anerkender og accepterer" (GB, p. 302).

Det er altså slutresultatet af Jytte Engbergs galopade på et mangefyldigt naturbegreb: *Fiskerne* som en afdækning af det danske samfunds naturlovmæssighed og som manifestation af en glad fortrosthed til en abstrakt menneskenatur. En god, accepterende, samfundsstøttende bog med andre ord.

Her er det vist på tide at se nærmere på, hvad *Fiskerne* siger til det. En af grundene til, at naturbegrebet kan anvendes til en sådan læsning er rimeligvis, at romanen ikke ytrer sig helt klart om spørgsmålet. Man kan ikke gå fejl af, at Anton Knoppers overlevelse baserer sig på en indskrænket driftsudfoldelse; han overvinder sine 'naturlige' tilbøjeligheder og redder sig ind i et fornuftigt ægteskab. I hans tilfælde er det helt uforsvarligt at sige at 'naturen' sejrer. Anderledes forholder det sig med Mariane, en ubetinget positiv skikkelse, sundhedens, frodighedens og egentlig også sanselighedens inkarnation. Det anderledes består i, at der hos hende ikke er tale om nogen modsætning mellem hendes lyster og den seksualitet som i romanen sættes som den rigtige. Hos hende er der ikke som hos Anton Knopper lagt en restriktivitet ind mellem latent og manifest libido. Derfor kan man med en vis ret føle sig foranlediget til hos hende at finde en god, sund, sejrende natur. Dog må man så tilføje, at den 'natur' som Kirk placerer her, ikke er en fritsvævende, metafysisk entitet, men derimod — også i *Daglejerne* og *De ny Tider* — viser sig at være sammenfaldende med de adfærdsnormer, som den sociale solidaritet sætter. Således er de sociale strukturer også involveret på dette sted, selv om den uproblematisk Mariane tenderer stærkt mod at være en absolut, god naturinstans. Når det

forholder sig sådan, hænger det sammen med, at den interne driftsorganisering som problem ikke ligger inden for Kirks romaners emneområde; det omfatter kun de seksuelle manifestationer, hvilket ubetinget er en begrænsning. Således får Mariane lov til at sige følgende uden at det anfægtes eller uddybes: "Men æ har aldrig haft lyst til Laurids eller nogen anden karl, det skal du vide" (p. 236). Ved på den måde at gøre Mariane uproblematisk har forfatteren lagt relativt snævre rammer for det problematiske i romanen i det hele taget. Hvis man vil sige, at Mariane er bærer af den absolutte positivitet inden for de historisk relative rammer, må det i hvert fald tilføjes, at det er det absolutte der træder frem, mens det historisk relative kun er underforstået.

Disse træk og disse problemer i forbindelse med den uproblematisk Mariane angår hende ikke blot som seksuel manifestant. Ud over at være sundhedens repræsentant er hun også sandhedens. Det er væsentligt at bemærke, at fortælleren så at sige aldrig "går bag om" Mariane, hun får lov til at sige og gøre det rigtige, hun modsiges og afsløres aldrig. De værdier, som på den måde bekræftes kommer direkte frem i karakteristikken af hende:

"Når mændene var på fjorden, havde kvinder deres. Mariane gjorde hovedrent hveranden dag og skurede og skrubbede og lavede kaffe og gik på besøg. Der stod altid en duft om hende af rent linned og varmt sæbevand. Og når opmuntring tiltrængtes, var hun altid tilrede. Hun havde altid travlt og altid herlig tid" (pp. 30–31).

"Der var liv og varme i hende, hun alene var et helt sogn" (p. 31).

"Mariane var stor og frodig med kønne muntre træk og svært brunt hår. Hun var en gårdmandsdatter inde fra landet og vidt forskellig fra de tunge vesterhavskvinder" (p. 9).

"Mariane var et halvt hoved højere end præsten, men ellers passede de godt sammen. Velbyggede, solide med sunde, kraftige ansigter og den samme stædige glød i blikket" (p. 64).

Mariane lader sig ikke indfange i fiskernes restriktive ideologiske univers. Det giver hende status som den, der "siger sandheder" til de hellige, først og fremmest til den nidkære Tea, d.v.s. afslører de ideologiske fortrængninger og forskydninger. Det at hun ikke selv besværes af sådanne giver hende "liv" og "varme" (i modsætning til samme Tea). Hun har det godt med sig selv og sin omverden, og er i praksis den mest solidarisk optrædende blandt fiskerne – arbejdsom og hjælpsom.

Det er i denne sammenhæng i øvrigt ganske påfaldende, at sundhedens og sandhedens bærer både i *Fiskerne*, *Daglejerne* og *De ny Tider* er en kvinde. Baggrunden for dette forhold træder ikke klart frem, men mulig udlægning er, at kvinderne ikke er underkastet de samme snævre rammer som mændene er det i kraft af deres arbejde. Som problemstillingen, eller

rettere ikke-problemstillingen, bliver artikulert er det imidlertid under alle omstændigheder nærliggende at aflæse en forestilling om det spontant, frodigt og fornuftigt menneskelige som et specielt kvindeligt område. Den historiske materialisme tenderer her imod at vige for en ahistorisk mytologi. Hermed være ikke sagt, at myten nødvendigvis er uden holdepunkt i den sociale virkelighed. Tværtimod har denne specielle form for kvindelig menneskelighed været, og er fortsat, en aktivt fungerende social og ideologisk størrelse. Når den er en myte er det i den forstand, at forestillingen noget spontant, frodigt, menneskeligt er overflødig/ubrugelig til beskrivelse af sociale og psykologiske sammenhænge. Der er ikke plads til den i en videnskabelig beskrivelse, hvorfor den enten må opløses i denne eller nedsætte sig som angivelig selvgyltig mening et andet sted.

Alt i alt står Mariane for den rene positivitet; hun er tillagt en sund fornuft, som hviler i sig selv, og som ikke er placeret i en social begrænsning, d.v.s. bundet til bestemte, restriktive sociale forhold. Den historiske relativitet er som sagt kun underforstået, hvis den er der. Således fungerer hun som en ideologisk lukning af romanens problematik. Men inden for det der lukkes af befinder der sig alligevel så meget af en samfundsmæssig beskrivelse, at det trods alt er en direkte forvanskning at overse den og alene sætte af fra en del af Mariane for at nå frem til at finde en ren "naturtro" i romanen.

"Fiskerne" som ideologikritik

Vi har hidtil behandlet de strukturer, som blev problematiske netop ved at have en uproblematisk karakter i romanen. Men vi har hele tiden fastholdt, at en væsentlig del andre aspekter af romanen udmærker sig ved at repræsentere en samfundsmæssig indsigt. Vi har da tænkt på det som *Fiskerne* egentlig fokuserer på: den ideologiske produktion, de ideologiske modsætninger og den ideologiske dynamik, samt disse forholds relationer til de socio-økonomiske.

For en overfladisk betragtning kunne romanen lige så godt have heddet f.eks. *De hellige*: den kollektivitet der er tale om, er ikke kun socio-økonomisk bestemt, men også i høj grad ideologisk. Den består ikke alene af en gruppe vesterhavsfiskere, men af den gruppe indremissionsk overbeviste, som slår sig ned i en egn, hvor befolkningens forhold til religionen er af en væsentlig anden karakter. Når romanen faktisk hedder *Fiskerne* peger dette på en bestemt opfattelse af forholdet mellem materiel produktion og ideologisk produktion, en opfattelse som i ideologisk udformning findes hos fiskerne selv:

"Thomas Jensen følte et bittert nag i sit sind. Ude i de fattige sogne mod vest havde menneskene nåden fornøden. Men her i det rige skønne sogn tænkte folk kun på verden og dens dårskab" (p. 11).

Udgangspunktet for romanens forløb er den geografiske og socio-økonomiske ændring, som fiskernes flytning fra havet til fjorden betegner. Men herfra er selve forløbet frem for alt styret af den ideologiske (religiøse) kamp, som fiskernes tilstedeværelse i fjordsognet indebærer.

Hvis vi ser på indretningen af fiskernes ideologiske univers viser det sig som klart dualistisk: det er artikuleret i modsætninger som 'Gud vs djævelen', 'det guddommelige vs det syndigt menneskelige' (hvor djævelen er på spil, 'lovligt vs ikke-lovligt', 'frelse vs fortabelse', 'rent vs urent'. Grundholdningen er også tydeligt idealistisk: Gud er skaber, opretholder overvåger af og indgribende i verden. I princippet kan alle begivenheder i verden betragtes som tegn, som udtryk for den guddommelige vilje. Koden til aflæsning af disse tegn og samtidig regelsætter for adækvat adfærd er Bibelen. I realiteten er der dog tale om en selektiv tegnaflæsning: når en utugtig pige "får krampen" er det Guds straf, men når Tea Røn rammes af sygdom er den kommet på "naturlig vis". Thomas Jensen drømmer, "at han kastede et blik i helvede" og dér ikke blot så de ugudelige gårdmænd "i ild og pine", men også sin egen far; og "han var dog død som et helligt menneske". Men alligevel kommer han til en gudsbekræftende konklusion: "Men Gud ville vel minde ham om, at han skulle nære samme kærlighed til trængende sjæle som til sin egen far" (p. 36).

Når en bestemt tegnaflæsning, som de ikke kan komme uden om, indebærer alvorlige økonomiske konsekvenser venter fiskerne på et yderligere tegn fra Herren før de drager disse konsekvenser. Det mest oplagte eksempel er, hvor slagsmålet med søndenfjordsfiskerne giver anledning til en sådan situation. Når relationen mellem tegn og betegnet ikke er i overensstemmelse med den normale kode — som når den ugudelige Poul Vrists velstand forekommer Jens Røn ubegribelig — bliver konklusionen: "Men en ved jo, at det går som det skal, og at der er mening i det — og vi må ikke blande os i det som ligger over vor forstand" (p. 85).

At der er en mening ligger fast. Imidlertid indebærer denne idealistiske forankring i en hinsidig meningsfuldhed ingenlunde, at materialiteten fortrænges fra fiskernes ideologiske univers. Den er til stede i sin fremtrædelsesformer — som uforarbejdet "ydre natur", som natur forarbejdet gennem materiel produktion og som "indre natur", hvilket frem for alt vil sige seksualitet.

Det siger sig selv, at fiskerne ikke fortrænger den ydre natur og den dermed forbundne materielle produktion, eftersom en investering (bevidsthedsmæssigt og praktisk) i disse størrelser er en forudsætning for eksistensens opretholdelse. Men der er også andre materialistiske tendenser. Således i fiskernes klarhed over sammenhængen mellem på den ene side fordelingen af de materielle rigdomme, og på den anden side religiøsitet. Et citat er anført, et andet kan være følgende:

"Pastor Thomsen hørte nøje efter, Hans ansigt var mørkt og tænksomt. Han indfangede hvert ord, der blev sagt, for at kunne danne sig et billede af det sted han var kommet til. Var der mange store gårdmænd. Nej, så megen jord havde de just ikke, men mange af dem sad i gammel velstand. Men der var en del småfolk ude i kærerne, og i selve byen var der jo fiskere, håndværkere, daglejere og små jordbrugere. Pastor Thomsen rømmede sig som en hest, der hrimmer. Efter hans skøn var der gode udsigter for herrens sag" (p. 54).

Heller ikke seksualiteten er fortrængt i fiskernes ideologiske univers. Det samme gælder andre synder så som drikkeri og spil, der i øvrigt i mindre grad fremstår som determinerende faktorer i forbindelse med den sociale væren. Synden får her sin betydning gennem lovens betydning, — som dens negation — og seksualiteten er den mest påtrængende negation. Om pastor Thomsen hedder det: "Hver hemmelig drift, hver skjult og ublu længsel i sjælens dyb vidste præsten besked om" (p. 55). Og om pastor Brinks efterfølger i embedet: "Uden menneskefrygt kæmpede han mod det onde og nævnede tingene ved deres rette navn" (p. 181). Endelig om Tea Røn: "Æ har talt med hende tidlig og silde om utugt og fristelser, og ingen kan da sige, at hun har fået et dårligt eksempel i sit hjem" (p. 240).

Mens seksualiteten således ikke fortrænges i den ideologiske aflæsning af verden, medfører personernes viden om, at den er en negation af loven, naturligt nok, at den rent faktisk fortrænges. Drifterne og de andre momenter i den syndige natur udgør et praktisk problem. Anton Knopper har alvorlige anfægtelser og Laust Sand bukker under for fristelserne:

"Når frelste mennesker kunne synke så dybt, var verden en syndens pøl. Djævelen og onde magter rasede i sjælene, der var kun ét at gøre: at kaste sig på knæ og bede om nåde" (p. 80).

Selve nederlaget i kampen mod fristelser er — i det mindste når det drejer sig om forbigående nederlag — ikke ensbetydende med fortabelse. Bekendelsen og bønner kan udvirke tilgivelsen og forsoningen med Jesus. Men synden *skal* bekæmpes. Anton Knopper kaster sig dels over Bibelen, dels over arbejdet, når det er ved at gå galt. Og hos Tea Røn virker — som tidligere omtalt — en effektiv forskydningsmekanisme, der også fungerer hos andre frelste.

Loven foreskriver imidlertid, realistisk nok, ikke en total praktisk fortrængning af seksualiteten. Familieinstitutionen bliver en legitim, social ramme for udfoldelsen, den er en forligsinstant i forholdet mellem det guddommelige og det syndigt-menneskelige. Men selv inden for denne ramme forudsætter legitimiteten, at man til stadighed har Gud med sig, og ikke uhammet hengiver sig til den seksuelle praksis' materialitet:

"Det gav et sæt i Tea. Det burde du ikke sige, Mariane, svarede hun

vredt. For det giver da en forskel, om man omgås hinanden i kristelig sømmelighed, eller om man er som de hedninger, der kun tænker på kødets lyst" (p. 127).

Ligesom der findes naturlig sygdom og sygdom som Guds straf (som følge af synd, hvilket er u-natur eller ond natur), findes der seksualitet i og uden for Gud.

Forskydningerne, som seksualiteten undergår, fra det latente til det manifeste niveau, og den altid bekræftede udvælgelse af tegnværdier, fremstilles af romanen i deres ideologiske begrænsning. Fiskerne refererer sig til loven og den guddommelige mening, den udspringer af. Med dette som holdepunkt produceres forskellige forestillinger om verdens begivenheder. Disse forestillinger, resultatet af en ideologisk produktion, fungerer som en tilsløring af deres egne produktionsbetingelser. I tilfældet med seksualiteten er det forskydningen og dens baggrund der er tilsløret for romanpersonerne. Afsløringen foretages ved indirekte eller direkte at angive disse produktionsbetingelser og hermed ideologiens sociale rolle. M.h.t. det seksuelle hedder det temmelig direkte fra fortællerens side:

"Nu fik møderne deres hede luft, hvor de lunkne blev tøet op. Kvinder hulkede, mænd sad med stive sammenbidte miner, når missionæren udmalede helvedes rædsler og pine, og når en nyomvendt klagende talte om den pøl, hans lyster havde sølet sig i. Folk var vant til forsigtighed og forbehold, de var bundne til hundrede hemmelige regler, i hver krog af verden sad et øje og lurede. Nu blev alle lænker løst" (p. 66).

De hemmelige regler er med andre ord socialt givne repressive størrelser, og den religiøse bekendelse er en måde at omgå censuren på, så de latente lyster manifesteres, omend i negativitetens form. Under pastor Thomsens prædiken antager det direkte karakter af hengivelse. Endelig kan seksualiteten også kanaliseres ind i andre og mindre farlige baner, når den blot sublimeres kraftigt: "Tea blev kælen i røsten, når hun talte om det hellige" (p. 50).

Den funktion, som den indremissionske religiøsitet har, er imidlertid ikke begrænset til at legitimere seksualitetens fortrængning og til at muliggøre, at den manifesterer sig forskudt. Religionen indgår også i andre sociale funktioner, som fiskerne selv giver direkte udtryk for. De bevæger sig dog hele tiden inden for den guddommelige meningsfuldheds problematik, så hvis man vil inddrage hele romanens fremstilling bliver det nødvendigt at ombryde problematikken som de ser den. Dog kan man bibeholde de materialistiske tendenser, som også er til stede i fiskernes forståelse. Vi vil i det følgende foretage en sådan ombrydning, idet vi foruden de relevante citater fra bogen refererer til to af Kirks væsentligste essays om religionen, *Religion og hårtkorn* og *Kan Danmark afkristnes?* (17). Det er klart at referencen til artiklerne ikke i sig selv berettiger en

bestemt tolkning af romanen, men den kan bidrage til at udbygge og præcisere et allerede afdækket mønster. Endelig leverer den materiale til en vurdering af Aage Henriksens påstand om en diskrepans mellem *Fiskerne* og Kirks essayistik. Man kommer hurtigt til at undre sig over, at en sådan påstand overhovedet kan fremsættes.

I

"Gud havde nok udvej for dem, og uden ham gaves ingen jordisk fremgang, det vidste man tilfulde" (p. 6).

"Næste år ville han koste nye ruser, om lykken kom i hans hånd. Gud svigtede aldrig sine børn" (p. 22).

Gud fungerer som socialt sikkerhedsnet: helt galt kan det ikke gå her på jorden med ham i baghånden.

Kan Danmark afkristnes?:

"Han [: den socialt undertrykte] befries for frygten: det kan aldrig gå rent galt for ham. Jesus skal nok hjælpe ham, når det ser værst ud" (p. 36).

II

"Kun et var sikkert: Guds ord. Kun et gav kraft: Guds nåde. Lagde man ikke sin byrde på Jesu skuldre, var jordelivet ikke til at leve" (p. 26).

Livet er meningsløst uden Gud. Det hårde slid og fattigdommen får sin mening ved at bestemmes som foreløbighed i forhold til den hinsidige lykke. I sin mest konsekvente formulering indebærer denne forestilling ikke blot en betydningsforskydning fra det dennesidige til det hinsidige, men også en absolutering af forskellen mellem de to tilværelser og etableringen af en teleologisk forbindelse mellem dem:

"Vi mennesker døjer ondt til vores eget bedste, for at vi skal lære at bøje os for loven" (p. 141).

Kan Danmark afkristnes?:

"Desuden får hans tilværelse en dybere mening. Det er ikke tilfældigt at han rammes af modgang og ulykke, han skal prøves; og hvis han bærer prøvelsen uden at kny, ender alting godt til sidst" (p. 36).

III

a. "Men de hellige holdt sig på de nederste bænkerader og så med mørke blikke på gårdmændene og deres koner i solide festdragter. Det var ikke skønt, at den gammeldags standsforskelse var bevaret i Guds hus. Præstens præken var som det andet, den kvægede ingen" (p. 47).

"Den slags fine folk, de fører let Vorherre i munden, men en skal ikke stole for meget på dem" (p. 152).

"Måske kunne amtmanden have lært andet her mellem simple folk end kageopskrifter" (ibid.).

"Det skal du mindes, at også de rige er tjenere, og vi ved ikke, hvordan det går i det andet liv. Måske bliver den, som har været trofast i det små, bænket nærmere Jesus end mange store folk" (p. 189).

Fiskernes religiøse bevidsthed rummer i afsporet form en social kritik. At kritikken er afsporet betyder, at den ikke sætter ind der, hvor forskellene er sat. Den tager derfor ikke sigte på at ophæve de sociale modsætninger, men indskrænker sig til at fastholde de indremissionske småfolks religiøst-moralske overlegenhed. Dyderne i deres religiøst-moralske system er identiske med nødvendigheden i deres sociale univers: afholdenhed, nøjsomhed, ydmyghed. Der er tale om en socialt cementerende klassebevidsthed. Der sker altså med hensyn til de nævnte størrelser, dyd/nødvendighed, et værdiskift: socialt er de ensbetydende med mindreværd, religiøst-moralsk er de ensbetydende med merværd.

b. "Og husk nu altid for fremtiden, at du skal ære og adlyde din husbond, formanede faderen. Vi mennesker skal være ydmyge, ellers går det rent galt for os. Tænk altid på det, bitte Martin, når du synes, der bliver gjort dig uret, at vi ikke selv må tage til genmæle, men skal lade Vorherre om det" (p. 189).

Der er tydeligvis ikke tale om en revolutionær ideologi i egentlig forstand, men tværtimod om en fastholdelse af de givne magtstrukturer, som altså gøres til religiøst-moralsk kvalitet.

c. "Godt var det, at folk kunne se, det ikke var fattiglemmer, men at der vesterfra var kommet folk, som havde midler og kunne blive selvejere" (p. 20).

Ønsket om social anerkendelse fremtræder også uden religiøse omskrivninger. Den religiøst-moralske selvbevidsthed er med andre ord objektivt forbundet med social elendighed, subjektivt med social mindreværdsfølelse, jfr. også sidste citat i d.

d. "Se, det kan vi hellige gøre, fordi vi er som brødre og søstre og ikke stræber efter at herske over hverandre" (p. 61).

"sådan var nåden, en uendelig fred, et broderskab mellem Gud og mennesker" (p. 55).

"Efter den fælles rædsel kom følelsen af fælles lykke og fred" (p. 56).

"Og stand og rigdom betød intet mod det brændende trofaste hjerte. Guds børn kæmpede som brødre og søstre mod verdens blændværk og de stive torne" (pp. 66-67).

"Hun var lige ved at græde, det var skammeligt, at den fine dame skulle se hendes støvler. Nu troede hun vel, at de var det rene ingenting. Men mellem Guds børn gjaldt den slags nu ikke. Og vi er troende folk, sagde hun" (p. 134).

Det positive moment i den forskudte sociale kritik er ligheden og fællesskabet i det religiøse samfund. Men det er en lighed på trods af socialiteten og ikke i kraft af den, jfr. det fjerde citat.

Religion og hartkorn:

"Indremissionen må altså, på trods af dens forkastelse af proletarietets kampmåder, betragtes som en religiøs proletarbevægelse. Den er menneskelig tiltalende, fordi den er et – ganske vist irrationelt – forsøg på en ordnet livsanskuelse, hvor der i det mindste er det rigtige, at den ingenlunde accepterer det bestående. Men den er farlig, set fra et marxistisk synspunkt, fordi den projicerer sin protest mod den sociale uorden ud i evigheden. Tildels er den båret af en gold underkastelsesfølelse: den vender i sin lære om forsagelse af al verdens lyst sin brod mod de bedrestillede i et forlangende om, at de for salighedens skyld skal påtage sig fattigmandskår. Det er afmagtens lære, hvor afmagten er opøjet til guddommelig norm" (p. 23).

Principielt kunne man hævde, at romanen nok fremstiller begrænsningen i fiskernes ideologiske univers, men ikke dets ugyldighed. Selv om seksualitetens produktions- og manifestationsproces beskrives som fortrængt, ligger der ikke nødvendigvis heri en anfægtelse af den guddommelige meningsfuldhed. Det samme kan siges om fiskernes opportunistiske udvælgelse af tegnværdier og om ideologiens sociale baggrund og funktion. Spørgsmålet bliver imidlertid, hvilken plads den guddommelige instans kan tildeles i romanens betydningsunivers.

Seksualiteten og forskydningen af den, ligesom en række andre begivenheder i romanen, kan give enkle, umiddelbart indlysende bestemmelser, det øjeblik de betragtes uden for religionens synspunkt. De kommer da til at pege på, at fiskernes religion udspringer af et socialt determineret behov for at artikulere elendighedens negation i en transcendent meningsfuldhed. Men tilbage bliver produktet af dette behov, gudsforestillingen. Det er en størrelse, som hævder sin gyldighed ved at henvise til en absolut vilje eller mening, men den fremstår samtidig tydeligt som resultatet af den ideologiske produktion. I det hele giver romanen således en kompleks karakteristik af den guddommelige instans: den er hængt op i sig selv, samtidig er den socialt nødvendig, men den er unødvendig til beskrivelse af den sociale nødvendighed og dens bevidsthedsmæssige og praktiske konsekvenser.

Vi har behandlet romanens fremstilling af sammenhængen mellem de

sociale implikationer af den materielle produktion og den indremissionske religiøsitet; ligeledes har vi berørt denne religiøsitet's forhold til seksualiteten. Men det står tilbage at give en nærmere social bestemmelse af det generelle forhold mellem religion og seksualitet. Det vil her være nærliggende igen at referere til *Kan Danmark afkristnes?*, bl.a. fordi sammenhængen ikke fremtræder helt klart i romanen (uden at denne dog, som Aage Henriksen påstår, repræsenterer en modsætning til essayistikken; heller ikke på dette punkt). I artiklen står: "Nu må man tage i betragtning, at den strenge moral er en nødvendighed under hårde livsvilkår. Alle kræfter må sættes ind på at tjene føden, og det mindste skridt fra den lige vej kan få frygtelige følger" (p. 38). Denne betragtning kan forholdsvist smertefrit intrapoleres i romanens beskrivelse af Vesterhavsuniverset. Men videre hedder det i artiklen: "Den strenge kønsmoral var rimelig på en tid, hvor der var stor sandsynlighed for, at et erotisk forhold fik følger, og hvor det uægte barn blev betragtet som kasteløs" Der tales her om barnets socialt udsatte stilling. I *Fiskerne* antydes imidlertid et andet, nok så væsentligt forhold: en friere seksuel udfoldelse kan umiddelbart nedbryde den stærke solidaritet mellem familierne og inden for familien, som for fiskerne er en nødvendighed, især naturligvis under Vesterhavsvilkårene. Antydningen gives i forbindelse med, at Poul Vrist stærkt mistænker sin kone, Mariane, for utroskab med karlen Laurids. Da mistanken viser sig at være ubegrundet siger han: "Æ har aldrig haft megen tro til den strenge gudsdyrkelse, men om vi var hellige var det vel aldrig sket" (p. 236). Det er religionens funktion: at sørge for, at den seksuelle udfoldelse indordnes under de rammer, som den sociale solidaritet sætter. Kravet om denne indordning spiller en mere fremtrædende rolle i *Daglejerne* og *De ny Tider*.

De hellige fiskere markeres som en gruppe med et bestemt socio-økonomisk og ideologisk enhedspræg. Som sådan kontrasteres de med forskellige personer, der har andre socio-økonomiske og/eller ideologiske udgangspunkter. Den ideologiske modstander par excellence er fjordsognet grundtvigianske præst, pastor Brink. Hvor missionsfolkene præker forsagelse, taler Brink om menneskelighed og frødhed. Thomas Jensen og han har et illustrativt replikskifte:

"Nu har De taget min gerning fra mig her i det sogn, hvor jeg er kaldet til at virke, og nu spørger jeg Dem: kender De Deres ansvar? *Ejer De menneskelighed?*

Æ gør, hvad æ kan for at blive den kvit, sagde fiskeren.

Hvad gør De? spurgte præsten.

Vi ser vist helt forskelligt på den ting, som på så mange andre. Æ mener, at det menneskelige er den onde natur, som har fået med arvesynden.

Ser De da slet ikke noget værdifuldt i mennesket?

Nej, æ ved for vist, at det gode, der er i os, skylder vi nåden" (p. 153 f.).

Den ideologiske modsætning mellem fiskerne og pastor Brink sættes i forbindelse med en social modsætning:

"Thomas Jensen så på fruens hænder, de var hvide og velplejede. Den slags mennesker havde ligesom andet kød på knoglerne. Han skottede hen til præsten, som sad bred og velbjerget, endnu ung med en antydning af mave og sit friske, næsten lyserøde ansigt. Nej, de folk var af en anden skabning. Han kom til at tænke på præstegården derhjemme. Der var sandelig ikke fine møbler og tæppe på gulvet, men børn og spektakel og pengesorger. Pastor Thomsen sad ikke bedre i det end en jævn fisker. Han var en af vennerne og en broder i livets kamp for frelse" (p. 39).

"Pastor Thomsen havde hurtigt taget skøn over manden [: Brink]. Han var ikke skabt som en kraft i Herrens hånd. Og rent instinktmæssigt følte han en inderlig uvilje mod ham. Vag og veg, pæne klæder og hvide hænder og en dannet tunge i munden. Han gjorde uvilkårligt sit væsen endnu bredere, sit mål mere grovt og bondsk" (p. 57).

Som det fremgår af det sidste citat er modsætningen også til stede i sprogbrugen: Billedsprog hentet fra arbejdsprocessen vs akademisk floskulatur. Brinks talemåder kommer til kort over for de barske realiteter i fiskernes sociale og ideologiske univers, ja over for realiteterne i det hele taget. Det viser sig klart i hans forhold til ungdommen, med den fatale udflugt som kulmination.

Brinks religiøse ståsted bestemmes i sit sociale udgangspunkt. Men ét er denne analytiske bestemmelse, noget andet er at dette ståsted ikke er præget af samme påtrængende sociale nød(vendighed) som fiskernes og dermed heller ikke af samme sejhed og indædthed. Brink taler således om åndsfrihed, om at forholde sig åbent over for forskellige strømninger o.s.v.

Tolderen, skomageren og senere hotelværtten Kock er den verdslige, mere konsekvente og mere entydigt latterlige manifestation af samme holdning:

"Kock fo'r op, men kunne ikke sige noget for ophidselse. Var han ikke en mand med en velbegrundet livsanskuelse, ja med mange livsanskuelser, tilværelsen set fra alle sider" (p. 156).

Fælles for Brink, Kock og de fleste øvrige, der i ideologisk henseende bliver kontrasteret med fiskerne, er deres socio-økonomiske placering uden for den materielle produktions sfære. Denne forskel fungerer også inden for de helliges egne rækker i kraft af personer som brugsuddeleren, fru Fabian og Peder Hygum. Alene beskrivelsen af disses ydre angiver deres placering uden for det kropslige slid i den materielle produktionsproces.

Brugsuddeleeren er "lidt blegfæd med slappe træk" (p. 24) (smlgn. i øvrigt med beskrivelsen af Brink), fru Fabian er "fedlad med hvide, sirlige hænder" (p. 134) og Peder Hygum er "en mager, spinkel mand" (p. 110) — mens fiskerne beskrives som stærke og solbrændte. Karakteristisk for de tre nævnte er deres skinhellighed og økonomisk deres placering i distributionssfæren, d.v.s. dér hvor man udstiller tingene og reklamerer for dem, oversat: får dem til at tage sig bedre ud end de er (18).

Det er åbenbart, at der ligesom i forbindelse med fiskerne fungerer en "Sein-Schein"-problematik. Men den er af forskellig karakter i de to tilfælde. For fiskernes vedkommende er der tale om et reelt ideologisk tilhørsforhold, og ikke blot om udstillingen af et sådant tilhørsforhold samtidig med at dets praktiske implikationer negeres. "Sein-Schein"-forholdet er hos dem en kamp omkring ideologiens grænser, en kamp mellem ideologiens postulat om totalitet og dens faktiske begrænsninger. I distributionssfæren består "Sein-Schein"-forholdet i en *mod*-stilling mellem sælger og køber, de individuelle bærere af "de økonomiske karaktermasker". Denne form for interpersonel relation står i direkte modsætning til fiskernes sociale sammenhold i den materielle produktions umiddelbare konfrontation og stofskifte med naturen.

Fortællerens positive vurdering af den materielle arbejdsomhed kan registreres i beskrivelsen af arbejdsprocessen:

"Der blev talt og let. Råb lød fra tjæregryden til forbifarende fiskere, gamle folk kom stavrende for at se, hvordan arbejdet skred frem. Børnene legede, og overalt lå en os af tjære. Jernet på vognhjulene glimtede blankt, røgen fra fyringen drev sort henad jorden. Det var en arbejdsdag, en solbeskinnet svedig time" (p. 90).

Arbejdsomheden i tilknytning til den materielle produktion fremtræder i samme euforiske lys i *Daglejerne* og *De ny Tider*, hvor der optræder lignende beskrivelser af arbejdsprocessen. Den skildring, der her gives, kan delvis oversættes til marxistisk terminologi: produktivkræfternes (de menneskelige og de maskinelle) udfoldelse og udvikling vurderes højt, mens tilegnelsesmåden, d.v.s. produktions- og distributionsforholdene, vurderes negativt i den udstrækning de indvirker restriktivt på produktionen — og det gør de i kapitalismen på et givet tidspunkt af dens historiske udvikling.

En sådan karakteristik forekommer imidlertid ikke i synderlig grad dækkende over for *Fiskerne*. Fiskernes produktionsmåde er ret primitiv og der er i romanen under ingen omstændigheder tale om produktivkræfternes *udvikling*. Men denne produktionsmåde nødvendiggør et hårdt slid til familiens opretholdelse og et socialt sammenhold mellem familierne i og uden for produktionsprocessen. Solidariteten såvel inden for som mellem familierne vurderes udpræget positivt. Klarest fremgår det i forbindelse

med fortællerens karakteristik af Mariane, jfr. vores behandling ovenfor af denne "bærer af den rene positivitet".

Hvis man læser romanen på den måde, at religiøsitetens karakter bestemmes af naturen som sådan, så må fiskernes sejr i den ideologiske kamp tage sig selvmodsigende ud. Vi har heroverfor påpeget, at den signifikante forskel i romanen er af social og ikke af naturlig art. Men det skal nævnes, at der med denne læsning tilsyneladende dukker en anden selvmodsigelse op: hvordan kan man på én gang operere med både modsætningen 'Vesterhavet vs Limfjorden' og modsætningen 'fattigdom vs velstand' som determinerende for religiøsitetens karakter, al den stund den sidste modsætning også er til stede inden for Limfjordsuniverset? Romanen opløser ikke explicite dette paradoks, men den giver indirekte læseren mulighed for at gøre det:

"Der [ved Vesterhavet] var jo næsten alle mennesker fattige, men her sad de velhavende gårdmænd i deres gode, arvede steder med bayersk øl og brændevin på bordet og åd og drak sig i fortabelse" (p. 35 f.).

Fiskerne kontrasteres med andre ord ikke med fjordbefolkningen som helhed, men kun med gårdmændene, sognet økonomiske magthavere, og med sognets ideologiske magthavere. Det sidste kommer konkret til udtryk i det forhold, at gårdmændene og deres koner sidder øverst i kirken, men mere væsentligt er det naturligvis, at det træder frem i den stedlige religiøsitet: pastor Brinks optimistiske, frugtbarhedsdyrkende forkyndelse er en forkyndelse for velhavende gårdmænd. De herskende tanker er den herskende classes tanker, som det hedder hos Marx.

I Vesterhavssognet er der både socio-økonomisk og ideologisk tale om nogenlunde sammen udgangspunkt for alle. Alle lever i fattigdom og de fleste i stadig kamp med naturen for at opretholde eksistensen. Modsætningen 'Vesterhavet vs Limfjorden' angiver således en modsætning mellem to forskellige herskende ideologier; den ene udspringer af fattigdom, den anden af relativ velstand.

Tilbage står imidlertid stadig spørgsmålet om, hvorfor fiskernes religiøse holdning sejrer. Det hænger i romanens fremstilling temmelig direkte sammen med klassegrundlaget. Fjordsognets grundtvigianisme er overbygning på en socio-økonomisk magt, mens indremissionen er overbygning på en socio-økonomisk afmagt. Den første forholder sig accepterende til verden som den er: den verdslige virkelighed er god nok i sig selv, hvilket man så kan bekræfte ved passende lejligheder så som helligdage. Religionen er ikke en nødvendig forudsætning for at gårdmændene kan fungere i den socio-økonomiske virkelighed; den er et overskud, hvis funktion indskrænker sig til at sikre én hinsides, hvad man allerede materielt har her og nu. Den anden betegner derimod en stadig negation af verden som den er, en negation som samtidig er fundament for en social selvbevidsthed; det er en

kæmpende religiøsitet. Det er karakteristisk, at pastor Brink føler grunden skride under sig, da ideologiske *modsatninger* (med kraftige sociale implikationer) bliver artikulert, og det harmoniske forhold til omverdenen afløses af kamp:

"Han havde en pinlig følelse af, at han ikke helt slog til. Fra dreng var han vant til at møde venlighed og forståelse. Han var blevet dyrket af sine forældre, af sin kone, af sin menighed. Ja, pastor Brink var et solskinsmenneske, som trivedes i lunt vejr og fik sin styrke af andres tillid" (p. 42).

Fiskerne sejrer altså i den ideologiske kamp i kraft af den ideologiske produktions specifikke placering i deres sociale sammenhæng. Og i kraft af samme placering er det en rent ideologisk sejr. Selv om deres kår i nogen grad forbedres, sker der ingen afgørende ændring i fiskernes og de andre "småfolks" sociale væren i forhold til bøndernes. At fiskernes kamp er henlagt til og forskudt i den ideologiske sfære hænger sammen med dens præg af natur – vilkår: fiskernes produktionsmåde sætter naturen som afgørende instans. Den manglende mulighed for at kontrollere denne instans lægger op til dens guddommeliggørelse, jfr. p. 26: "Gud havde pisket dem med vestenvind". Også for romanen som sådan betyder udgangspunktet i en social gruppe som fiskere – der på den ene side er fattige, på den anden side selvejere, der indgår i et direkte stofskifte med naturen – at angivelsen af en socio-økonomisk praksis fra deres side som overskridelse af den sociale afmagt er vanskelig (Modsatningen mellem fiskerne og sognets velhavende bønder sættes ikke af ejendomsforhold til produktionsmidler.) En sådan angivelse forekommer da heller ikke i romanen, hvilket velsagtens er en væsentlig grund til den tendentielt naturaliserende læsning af den. En sådan forekommer ikke i forbindelse med *Daglejerne* og *De ny Tider*, der karakteristisk nok gennemgående vurderes betydeligt lavere end *Fiskerne*.

Men ligesom romanen ikke lukker sig accepterende omkring fiskernes ideologiske univers – relationen til de socio-økonomiske forhold er stadig til stede –, således lukker den sig heller ikke i forløbet omkring fiskernes ideologiske sejr. Ved bogens begyndelse flytter fiskerne fra Vesterhavet til Limfjorden. Mod slutningen flytter Tabita fra Limfjordssognet til byen. Det medfører en ændring i hendes udseende og væremåde, inklusive hendes sprog, en ændring som ganske vist var på vej før flytningen, men som først for alvor slår igennem til sidst. Hun overskrider på flere måder de religiøse rammer for lovlig adfærd, kraftigst da hun forfalder til utugt ved at få et barn uden at være gift. Nok så væsentligt for bogens problematik er det dog, at hun ikke lider af religiøse anfægtelser i den anledning:

"Og det kommer æ aldrig fra, Tabita, at det er en grimme handling, I

har begået. Men blot den kunne føre dig til Jesus. Tabita bøjede hovedet og tav" (p. 250).

"Nu bliver det til alvor med dig, Tabita, og glem nu ikke at takke Jesus for hans nåde. Det har du vel lært nu, at hvis vi ikke holder os til ham, så ender alting galt.

Tabita svarede ikke. Hun gik om med et lille smil på læben" (p. 251).

Andetsteds er Tabitas reaktion mere direkte:

"Tabita kastede sytøjet fra sig: Hvis jeg skulle være, som I vil have det, så var det bedre slet ikke at være til" (p. 221).

Romanen slutter med, at Tabita, mens de andre er i kirke (!), sidder ved fjorden med sit barn og venter på sin tilkommende. Han er smed, altså en byproletar, og kommer sejlene østfra, i modsætning til fiskerne der kom fra vest. Fjordens rum er blevet åbnet mod øst, mod byen og de forhold som gør sig gældende der. For endnu en gang at citere fra *Kan Danmark afkrystnes?*:

"Gang på gang ser man unge folk, der stammer fra indremissionske hjem og har været ude for den skarpeste religiøse påvirkning, efter få års ophold i byen slippe alle religiøse forestillinger. De er kommet under friere livsforhold og behøver ikke længere den strenge moral, som er religionens forudsætning" (p. 37).

Af den nye generation optræder foruden Tabita kun hendes bror, Martin, som selvstændig person. Han sættes af sine forældre i tjeneste hos en bonde, men vil løbe fra pladsen: "Det er ikke til at være hos de folk" (p. 189). Da han er færdig hos bonden bliver han sømand. Således aftegner også han vejen ud af forældrenes sociale og ideologiske sammenhæng.

Konklusion

Vores analyse af *Fiskerne* kunne være mere udbygget, og den kunne gøres mere sammenhængende. At den ikke er blevet det udspringer af dens primære formål, som den rimeligvis opfylder: at godtgøre at Aage Henriksens beskrivelse dels udelader den altovervejende del af *Fiskernes* aspekter, dels er direkte fejlagtig og forvanskende i det den siger. Til erindring om sidstnævnte kan henvises til hans påstande om romanens 'dybt fornuftige episke form', om modsætningen mellem *Fiskerne* og Kirks essayistik, om 'naturen' i romanen og om Kirks 'bevidsthedsudvikling' frem mod dannelsesrigtige synspunkter.

Men Aage Henriksens beskrivelse er ikke blot fejlagtig og mere end mangelfuld. Som andre steder er han også i afsnittet om *Fiskerne* ude i et bestemt ærinde. Det er der i sig selv ikke noget at sige til, idet en beskrivende tekst altid vil være noget andet end blot en gentagelse af sit

emne: den producerer selv en specifik betydning, som den så deltager med i den samfundsmæssige udveksling. I de fleste tilfælde også inden for den humanistiske videnskabelighed er dette sidste forhold fortrængt og ubevidst, subsidiært forskudt til at være udtrykt i en borgerlig, mere eller mindre abstrakt oplysningsideologi. I Aage Henriksens tilfælde er disse sammenhænge imidlertid ikke helt ubevidste, så vidt man kan skønne bl.a. fra det anførte citat om litteraturarbejdets formål. På sin vis er det derfor så meget mere flagrant, når man kan konstatere (jfr. vores analyse af GT-teksten), at den betydning Aage Henriksens gennemgang producerer og deltager i den samfundsmæssige praksis med, er en lære om, at man skal underkaste sig de herskende tilstande. Kompensationen der lokkes med er et skønt sjæleliv.

Konklusion: Aage Henriksens beskrivelse er fejlagtig, forvanskende og ufuldstændig, og dens betydningsindhold er en lære om den nydelsesfulde underkastelse.

Bemærk! Dette er ikke en påstand, men resultatet af en analyse, fremlagt på ovenstående sider.

Jørgen Holmgaard & Ralf Pittelkow,
december 1971.

Noter:

- (1) Dog bør naturligvis nævnes Jette Lundbo Levys artikel i *Vindrosen* 6/1970. Den har fat i relevante sammenhænge, men tager overmåde forsigtigt på dem.
- (2) Se f.eks. L. Althusser: *Idéologie et appareils idéologiques d'état*, in: *La Pensée*, No. 151, 1970.
- (3) In: Aage Henriksen: *Gotisk Tid* (herefter forkortet GT), Gyldendal, 1971, pp. 192–199.
- (4) Betydningen i disse operationer træder tydeligere frem, hvis man anlægger synsvinklen på aktuelle omstændigheder: den vestlige ungdom stormer mod autoriteterne p.g.a. "utålmodigt hjerte". Hvis det går efter Aage Henriksens model, d.v.s. dannelsesromanens, ender det på bedste måde med, at den oprørske ungdom efter sin "himmelflugt atter bæres" af vort samfunds "norm og lov". Eksemplet er ikke særlig opdigtet, idet Aage Henriksen, omend vagt formuleret, selv har anlagt denne synsvinkel på Bob Dylan (Kritik 4, p. 79). Karakteristisk nok anskues problematikken i individets perspektiv.
- (5) I afsnittet umiddelbart før behandlingen af *Fiskerne*, *Genreproblemer*, karakteriserer Aage Henriksen, hvad han kalder 'idealtypen for en udviklingsroman'. Han opererer ikke her med nogen skelnen mellem dannelses- og udviklingsroman. Imidlertid forekommer det, at hans 'ideale udviklingsroman' med lige så stor ret kunne kaldes dannelsesroman. Der er i hvert fald ingen tvivl om, at Aage Henriksen henter dens karakteristika fra "den store humane traditions" integrationsmodel, som vi vil foretrække at knytte til dannelsesromanen. Man vil da kunne forbeholde betegnelsen 'udviklingsroman' til de romaner, hvor den forsonede og forsonende integration ikke finder sted (hvilket jo godt kan være tilfældet, selv om der sker en 'udvikling'). Herved kunne man undgå det der bliver Aage Henriksens problem, nemlig at så mange romaner ikke svarer til hans idealtipe; det gælder f.eks. de naturalistiske udviklingsromaner. I stedet for at tale om 'ideale udviklingsromaner' og andre udviklingsromaner vil vi fremover direkte oversætte førstnævnte til 'dannelsesromaner'.

- (6) Aage Henriksen citerer fra artiklen *Litteratur og tendens*. Den findes optrykt i antologien *Kritisk Revy*, Gyldendals uglebøger, 1963.
- (7) Se K. Marx: *Kapitalen*, Bibliotek Rhodos, 1970 ff.
- (8) I afsnittet *Lingvistik og grammatologi*, in: Jacques Derrida: *Om grammatologi*, Arena, 1970. Se også *Semiotik og grammatologi*, in: *Strukturalisme*, red. P. Madsen, Bibliotek Rhodos, 1970.
- (9) In: *Efterskrift til Hans Kirk: Fiskerne*, Gyldendals Bibliotek, 1964; herefter forkortet GB.
- (10) Dette er Kirk-afsnittets slutvignet. Samtidig med at den måske for en overfladisk betragtning synes at give en lille cadeau til de røster, der rundt om rejser sig om ændring af det ene og det andet, får den med nogen diskretion pakket en del af vejen; marxisme og den slags. Den "løsning" der undsiges med henvisning til dannelseslærens bevidsthedsdogme, er foruden Kirks opfattelse enhver samfundsteori, der tillader sig – i stedet for det individualiserede enkeltmenneskes bevidsthedsvækst på den givne økonomiske strukturs betingelser – at arbejde for en ændring af disse betingelser. Konkret kunne man til Aage Henriksens sidste linier rejse spørgsmålet: hvordan kan man ved "pleje" ændre en modsætningsfyldt social virkelighed, kendetegnet af den grundlæggende antagonisme 'kapital vs lønarbejde'? Hvem skal 'pleje' hvem? Og hvordan?
- (11) Denne og de følgende sidehenvisninger til *Fiskerne* gælder tranebogsudgaven.
- (12) En fyldig introduktion til Bakhtin findes i Anker Gemzøes *Dialogen og den tragisk farce*, in: *poetik*, 4. årg., nr. 1, 1971. Det følgende citat er oversat fra Michail Bachtin: *Litteratur und Karneval*, München, 1969, p. 92.
- (13) Om disse begreber se f.eks. S. Freud: *Forelæsninger til indføring i psykoanalyse*, Hans Reitzel, 1965, p. 142 f. og p. 140 ff. Anvendelsen af begreberne på relationerne mellem forskellige områder af samfundet foretages af Althusser i *For Marx*, Bibliotek Rhodos, 1969, f.eks. p. 181.
- (14) Herman Bang og J. P. Jacobsen. Se Torben Kragh Grodal: *Den sociale sult og den eksistentielle kvalme*, in: Jørgen Dines Johansen (red.): *Analysen af dansk kortprosa 1*, Borgen, 1971; Jørgen Holmgaard: *Den nådeløse idealitet*, ibid. og Jørgen Holmgaard: *Den "forsvundne" produktivitet*, in: *Tekstanalyser (= poetik*, 4. årg. nr. 2–3), Munksgaard, 1971.
- (15) Tranebogsudgaven p. 160.
- (16) Se herom f.eks. op. cit. af Freud p. 283. Begrebet findes også anvendt hos Marcuse, således f.eks. i *Eros og civilisationen*, Gyldendals uglebøger, 1970, hvis centrale emne er realitetsprincippet.
- (17) Begge artikler står i Kirk-antologien *Det borgerlige frisind*, Gyldendals uglebøger, 1969, hvortil sidetallene henviser.
- (18) Også sømanden Mads Langer hører til de skinhellige. Han er ikke placeret på samme måde i distributionsledet, men hans sociale reference er helt forskellig fra fiskernes.